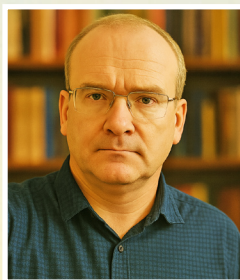

Ейсмонт
Володимир Борисович –
журналіст, краєзнавець,
член Національної спілки
письменників України

Кременчук у мандрівних записках XVI – XIX століть

Упорядник
Володимир ЕЙСМОНТ

Кременчук

у мандрівних записках XVI – XIX століть

Упорядкував та прокоментував
Володимир Ейсмонт

*Присвячую світлій пам'яті
мого однокурсника-історика
Олега Сікала – воїна,
який героїчно загинув,
захищаючи Україну
від російських окупантів*

Кременчук–Харків
ТОВ "Майдан"
2025

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 8 від 19.09.2025 р.).

Рецензенти:

Маслак Володимир – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтв
Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського.

Нестуля Олексій – доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України, почесний краєзнавець України,
голова Полтавської обласної організації Національної Спілки
краєзнавців України.

Науковий редактор

Супруненко Олександр – кандидат історичних наук, заслужений
працівник культури України, почесний краєзнавець України.

Е40 **Кременчук у мандрівних записках XVI – XIX століть** / упорядкування, коментарі, переклад з рос. та нім. мов – Володимир Ейсмонт. – Кременчук, Харків: ТОВ "Майдан", 2025. – 96 с.: іл. ISBN 978-966-372-967-1

У виданні зібрано уривки із подорожніх записок мандрівників XVI–XIX ст., в яких зафіксовано відомості про Кременчук. До нього увійшли тексти Михайла Литвина, Еріха Лясоти, Гійома Левассера де Боплана, Евлії Челебі, Густава фон Штрандмана, Йоганна Антона Гільденштедта, Василя Зуєва, Миколи Озерецького, Жильбера Ромма, Франсіско де Міранди, Лейона фон Кампенгаузена, Йоганна Георга Коля, Олександра Кониського.

Уривки джерел супроводжуються історико-критичними коментарями, що подають контекст доби і роз'яснюють специфіку цих описів.

Видання адресоване дослідникам локальної історії Кременчука та загалом Полтавщини, студентам, краєзнавцям, широкому колу читачів, зацікавлених історією.

На обкладинці ілюстрація, створена за допомогою програм штучного інтелекту на основі малюнка В. Петрова 1787 року (рис. 17).

© Ейсмонт В. Б., упорядкування, переклад,
передмова, коментарі, оригінал-макет, 2025.

Передмова

Історична наука неможлива без системного аналізу джерел. Пізнання минулого відбувається шляхом вивчення як матеріальних (археологічних), так і письмових джерел, які фіксують події, явища й уявлення епох у формі літописів, документів, мемуарів, подорожніх записок тощо.

Запропоноване видання є тематичною добіркою письмових джерел з історії Кременчука, що охоплює мандрівні нотатки, створені упродовж XVI–XIX століть. Упорядник ставив перед собою два основні завдання. Перше — критичне переосмислення наративів, що склалися в історіографії Кременчука на підставі некоректного тлумачення або спотворення джерел. Багато із таких інтерпретацій набули характеру стійких історичних міфів, що продовжують відтворюватися як у популярних краєзнавчих виданнях, так і в наукових працях.

Зокрема, значного поширення набула версія про заснування міста великим князем литовським Вітовтом із посиланням на трактат М. Литвина. Сформував цей міф Т. Нарбут, за ним повторив З. Вуйцик, а далі – сучасні дослідники. Насправді у вказаному джерелі йшлося лише про перелік дніпровських переправ, придатних для облаштування залог, без будь-якої згадки про фактичне заснування поселення. І це цілком аргументовано довів ще батько української академічної історичної науки М. Грушевський.

Іншим прикладом є так званий міф про «Вітовтову баню» в Кременчуці, що виник на основі хибної локалізації описів М. Литвина, де згадані «бані» (тобто вежі чи укріплення) розташовані не поблизу Кременчука, а в нижній течії Дніпра й у басейні Південного Бугу.

Не менш показовим є поширений в історіографії епізод із трактуванням Кременчука як «острова» із

творів Г. Л. де Боплана. Складається враження, що деякі краєзнавці та навіть професійні історики просто брали книжку Г. Л. де Боплана, дивилися на географічний покажчик у кінці видання і бачили там дві згадки про Кременчук. А потім, не читаючи твору цілком (або навіть просто уважніше), поєднували ті дві згадки в одне ціле. А якби мали бодай крихту уваги, то побачили б: Кременчук на Дніпрі Г. Л. де Боплан описує лише один раз, і зовсім коротко. Друга ж згадка, там, де про острів, стосується Кременчука близько місцини, що знаходиться неподалік Очакова і не має жодного стосунку до «нашого» міста.

Щоб спростувати подібні міфи, автор-упорядник подає не лише тексти джерел, а й супроводжує їх довідками історичного контексту, коментарями і роз'ясненнями, спираючись на результати актуальних досліджень українських істориків. Такий підхід дозволяє здійснити коректне прочитання першоджерел, а також прозводить до деміфологізації локальної історії.

Друге завдання полягало в консолідації фрагментарного корпусу мандрівної писемної спадщини зазначеного періоду в одному виданні. Завдяки цим нотаткам, а також супровідним аналітичним матеріалам, читач зможе глибше осмислити процеси, що відбувалися у Кременчуці та суміжних регіонах за ранньомодерної епохи.

Збірку доповнюють ілюстрації, зокрема, карти й малюнки означеного часу.

1550 р.

Михайло Литвин

Про звичаї татар, литовців і московитів

Борисфен зручний для захисту всіх областей вашої величності від набігів татар, бо плавання по ньому нижче Черкас ускладнене одинадцятьма порогами: кожен має назву і залягає впоперек річки у вигляді гострих, щербатих скель, тож переправа через них можлива тільки на судах, розвантажених; береги теж високі, стрімчасті, доступ до річки складний, і переправитися через неї нижче Черкас можна в небагатьох місцях — це Кременчук, Упськ, Гербедеїв Ріг, Мишурин, Кичкас, Тавань, Бургун, Тягиня та Очаків. Якщо в цих точках розмістити хоч невеликі флотилії, що могли б перекривати шлях численним татарським військам, — адже татари зазвичай переправляються без човнів і зброї, голими, тримаючись за коней, — то їх легко могли б прогнати озброєні люди, виїхавши назустріч човнами з-за острівців, очеретів та верболозів.

Наскільки наш Борисфен незручний для перекопців улітку, настільки вигідний для них узимку, бо з припиненням судноплавства вони в повній безпеці пасуть стада за ровом, на островах і серед заростей лози. Вони кажуть, що цією річкою течуть мед і молоко, бо до верхньої її течії прилягають багаті бджолами ліси, а до нижньої — буйні степові пасовища, тому щедро доставляє мешканцям свого побережжя мед і молоко. Ці міркування спонукають татар дбати про збереження миру та союзу з володарем Борисфену — великим князем литовським. Ця річка від верхів'я до гирла протікає по старих литовських володіннях біля міст, які я оглядав: Вязьми, Дорогобужа, Смоленська, Дубровна, Орші, Могильова, Рогачова, Бихова, Річиці, Любеча, Чорнобиля, Києва, Канева, Черкас і Дашева або Оча-

кова, біля якого Дніпро впадає в море, розділившись на 12 гирл, що далі зливаються в лиман.

Публікується за виданням: Мемуари до історії Південної Русі. Випуск 1. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – С. 64–65.

Михайло (Михалон) Литвин (бл. 1460 – бл. 1560) — псевдонім автора трактату «Про звичаї татар, литовців і московитів», який було подано князеві литовському і королю польському Сигізмунду II Августу 1550 року.

Частина дослідників вважає, що під іменем М. Литвина трактат написав урядовий комісар Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) Михайло Тишкевич. Більш імовірною є версія, що автором був секретар великокнязівської канцелярії Венцеслав Миколайович [1, с. 6].

Трактат зберігся у фрагментах і вперше був виданий 1615 року в Базелі латиною — *De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moscorum*. У творі висвітлюються тодішній побут, традиції і звичаї українців, литовців, білорусів, росіян, кримських татар та інших народів. Ця праця не є подорожніми записками у класичному розумінні. Це — політичний і філософський трактат, адресований правителю та вищій шляхті Великого князівства Литовського, що містить низку пересторог і докорів із пора-

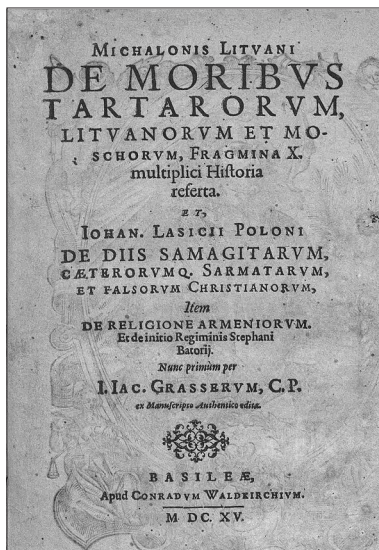

Рис. 1. Титульна сторінка Трактату Михалона Литвина, Видання 1615 р.

дами, як краще впорядкувати правління та забезпечити кордони ВКЛ.

У 1548 році, після смерті Сигізмунда I, його син Сигізмунд II Август став одноосібним правителем Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Саме за його правління, у 1569 році, була проголошена Люблінська унія, за якою утворилася федеративна держава — Річ Посполита.

Правління Сигізмунда II супроводжувалося постійною боротьбою за спадщину Київської Русі — як династичну, так і територіальну. Адже на княжі титули Русі претендував не лише Сигізмунд, а й московський князь Іван IV Грозний, який у 1547 році прийняв царський титул. Сигізмунд цього титулу за московським князем не визнавав, що ускладнювало міждержавні відносини.

Усе це відбувалося в умовах численних суперечностей між литовською та польською шляхтою. Незважаючи на спільного монарха, у суспільстві існували різні погляди на внутрішню й зовнішню політику. Ці суперечності загострювались і переростали в непримиренну боротьбу, що приводила у відчай патріотично налаштованих підданих Сигізмунда II. Серед таких був і шляхтич, який підписався іменем Михалон Литвин та подав великому князеві свій трактат, виклавши в ньому бачення шляхів зміцнення й розвитку ВКЛ [2, с. 8].

Трактат Литвина зберігся у десяти фрагментах, і Кременчук згадується у дев'ятому. Це — перша відома письмова згадка про Кременчук, хоча і не в контексті міста чи поселення, а як переправи. Очевидно, що ця переправа діяла й активно використовувалася, інакше очевидець не згадав би її як місце, де варто було б поставити військову залогу.

Про те, що М. Литвину не були відомі місто чи фортеця під назвою Кременчук, свідчить ще одна

цитата із дев'ятого фрагменту його трактату: «Уся ця ріка [Дніпро] протікає... по землях... з давніх часів під владою литовською біля фортець (далі йде перелік) ... Київ (Kiow), Канів (Kaniew), Черкаси (Czerkassi) і Дашів (Dassow), інакше — Очаків». Як бачимо, після Черкас Литвин називає лише Очаків.

Водночас варто зрозуміти, що перелік переправ М. Литвин, найімовірніше, запозичив з інших джерел. Це пояснює появу незрозумілої переправи «Упськ» (Upsk). Дослідник історії Кременчука Д. Вирський вважає, що М. Литвин неправильно зрозумів нерозбірливо написану польською назву переправи «u Psla», прочитавши латинські «l» та «a» як «k» та зливши обидва слова в одне - «upsk» [3, с. 49].

Поданий М. Литвином перелік переправ став джерелом непорозумінь і навіть міфів для низки істориків, зокрема Т. Нарбута, які стверджували, що у XVI столітті існував ряд міст-фортець із такими ж назвами, нібито збудованих за часів Вітовта. Такий підхід критикував ще видатний український історик М. Грушевський:

«Досить популярна в науці ще звістка Нарбута — він вичислює цілий ряд замків, збудованих Вітовтом в степах, де стояли литовські залоги: «Krzemieniczuk to est syn Krzemienca, osada Krzemieniecka, Upsk, Heberdejow rog...». Проф.. Антонович... і за ним В.-Буданов», — зазначав М. Грушевський, — «...без застережень переймають сю звістку. Але се одна з тих «оригінальних» Нарбутівських звісток, які в самім сумнімі світлі представляють достовірність тих його оригінальних відомостей. Взав він цей реєстр імен від Литвина — тільки там вони нічого не мають до Вітовта. Михайло Литвин, описуючи переправи через Дніпро, висловлює гадку, як би можна загородити дорогу татарським нападам, поставивши там якусь річну сторожу, і начисляє ті місця, де можна

переправитися через Дніпро... Нарбут виписав, як бачимо, сей ряд імен і ex propria diligentia додав те, що пропонував Михайло: замки й залоги в часах Вітовта. І так пішли по науковій літературі гуляти сі Вітовтові замки» [4, с. 315–316].

Окрім Т. Нарбута, «вітовтові фортеці» з'являються і в працях польського історика З. Вуйцика, на якого посилається у коментарях до київського видання «Опису України» Г. Л. де Боплана український історик Г. Боряк [5, с. 151, примітки].

Більше того, Г. Боряк безапеляційно заявляє: «саме цю фортецю [Кременчуцьку] під назвою «Вітовтової» згадує М. Литвин у своїй книзі «Про звичаї татар, литовців і московитів»». Литвин справді згадує про руїни митниць Вітовта, але не біля Кременчука, а в нижній течії Дніпра. Ці «бані» (balneum Vitoldi) позначені на Радзивілівській мапі 1613 р. у двох місцях — на лівому березі ріки приблизно за 40 км до гирла і на березі лиману між гирлами Дніпра й Бугу [6, с. 95–96].

«Вони здавна сплачували за знак на митниці предкам Священної Величності Вашої, при переправі через Бористен біля Товані. Там і нині існує склепінне приміщення з суцільного каменю, що і нами, і жителями Таврики (Tavricani), і греками називається Витординською банею (balneum Vitordinum)»*, — йдеться в тому ж таки дев'ятому фрагменті трактату М. Литвина.

На жаль, і досі деякі історики та місцеві краєзнавці послуговуються не першоджерелом, а помилковими коментарями колег. Унаслідок цього міф про «Вітовтову фортецю в Кременчуці» продовжує жити з абсолютно безпідставним посиланням на М. Литвина.

* Тут у Литвина очевидна одруківка, слід читати «Vitovdinum».

До речі, на згаданій Радзивілівській карті, складеній князем Миколаєм Криштофом Радзивіллом (Радвілом), позначений на окремій врізці і Кременчук (Krzemienczyk). Позначка виконана у вигляді трьох стилізованих будиночків, що мало б означати існування вже поселення, якщо не міста. Кременчук на цій карті розміщений у місці впадіння в Дніпро Сули. Але це очевидна помилка картографа, оскільки й гору Пива (Пивиха) ми бачимо вище впадіння Сули в Дніпро. Такі помилки досить характерні для карт того часу, бо їх часто складали по пам'яті, або ж за оповідями торговців чи мандрівників, які завжди могли щось наплутати чи забути.

Повертаючись до тексту трактату, варто звернути увагу на оригінальне написання назви переprави біля Кременчука — Kermeczik, тобто Кермечик, Керменчик. Один із перших дослідників історії Кременчука Ф. Ніколайчик, посилаючись на лінгвіста П. Кеппена, пояснював назву міста від татарського «кер» або «кир», що означає пагорб, підвищення. З огляду на те, що в різних джерелах переprаву біля Кременчука згадували як татарську, він вважав, що саме татари й назвали її Керменчиком, орієнтуючись на залишки городища на лівому березі, що наприкінці XVI століття описував Е. Лясота [7, с. 8].

О. Стрижак виводить назву міста від тюркського слова «кермен» (фортеця). «Чик» (або «чук») — це зменшувальний суфікс, тому «Керменчик» можна перекласти як «маленька фортеця» [8, с. 85]. До речі, міст та сіл з подібними назвами існує чимало: згадаймо хоча б Керменчик у Криму, Кременчук (Керменчик) на Дністрі, Керменчик біля Казані тощо.

Література

1. **Русина О.** Українські реалії в літературному доробку Михалона Литвина // Український історичний журнал. – 2019. – №1. – С. 4–24.
2. **Дмитрієв М., Старостина І., Хорошкевич А.** Михалон Литвин і його трактат // Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — С. 6–56.
3. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – К.: Вид. дім «Кієво-могилянська академія», 2011. – С. 49.
4. **Грушевський М.** Історія України-Руси. Т. 4. – К.: Наукова думка, 1993. – 535 с.
5. **Боплан Г. Л. де.** Опис України. Перекл. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 151.
6. **Alexandrowicz S.** Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku. – Warszawa: Inst. historii nauki PAN : Oficyna wydawnicza Aspra-Jr, 2012. – 344 s. : m., rys., fotokop.
7. **Николайчик Ф.** Город Кременчук: исторический очерк. – СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1891. – 217 с.
8. **Стрижак О.** Про походження назв населених пунктів Полтавщини XIV – XVI ст. // Питання топоніміки і ономастики. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – с. 85.

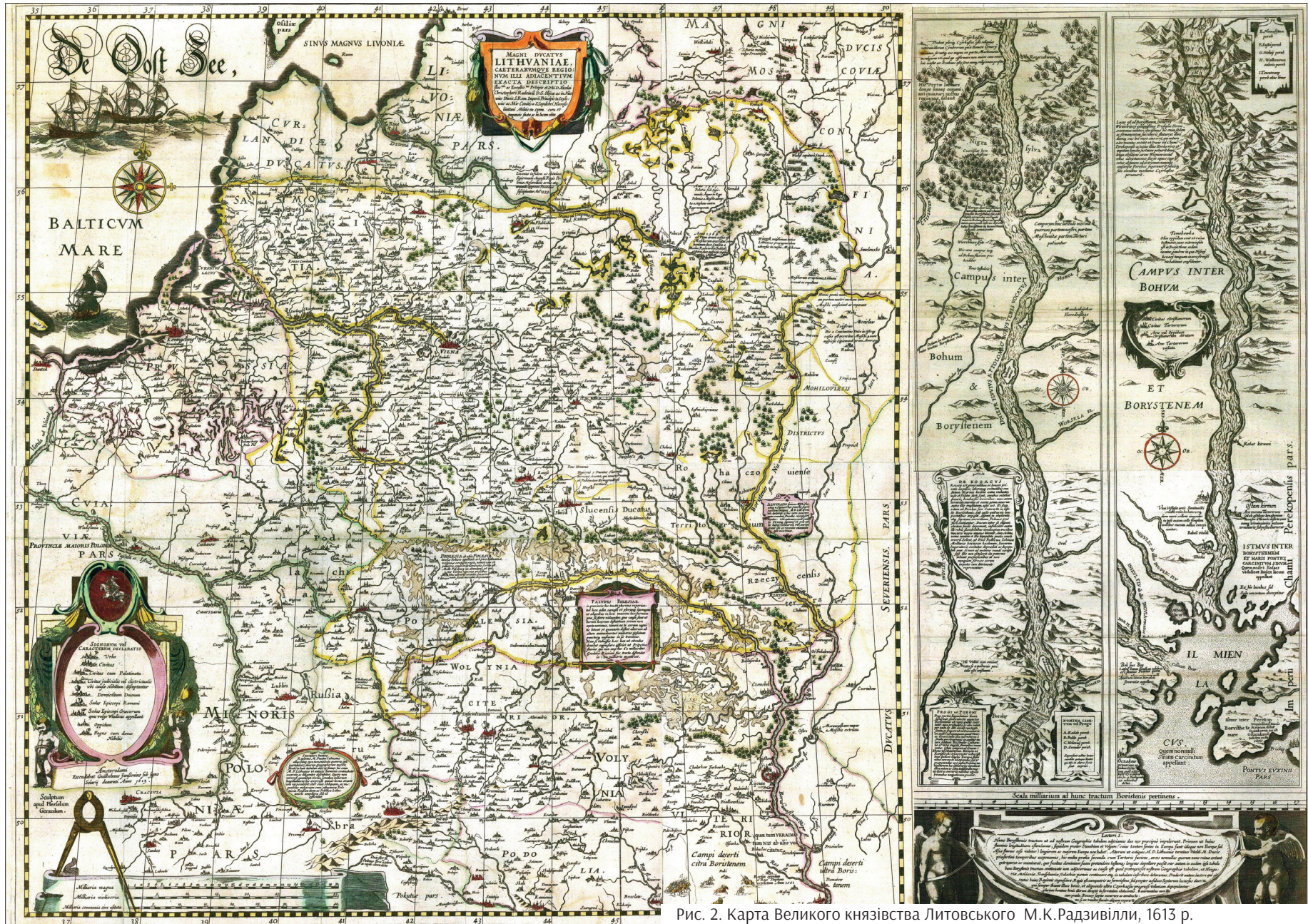

Рис. 2. Карта Великого князівства Литовського М.К.Радзивілли, 1613 р.

1594 р.
Еріх Лясота зі Стеблова
Щоденник

2 червня. До впадіння Сули в Дніпро з лівого боку (2 милі). (Ця річка бере початок у Московії; за 8 миль угору по течії є місто і замок Вишневецьких під назвою Лубни; звідти до московського кордону — дві милі). Звідти — до острова по лівий бік Дніпра, недалеко від гори, що називається Пива і височить на твердому лівому березі (2 милі). Тут обідав. Потім — до гирла річки Тясмина, що впадає справа у Дніпро (2 милі). (Nota: за Тясмином здіймаються земляні пагорби, що тягнуться майже безперервно до самих порогів; там видно безліч курганів, які тут називають могилами, а дніпровський берег сам по собі невисокий). До старої татарської мечеті, що стоїть на пагорбі на правому березі, — півмилі; до Кременчука, старого земляного замку або городища на лівому боці, — півмилі. Тут ми зійшли на берег і оглянули місцевість. Звідси до річки Псла, що теж впадає зліва у Дніпро і витікає з Московії, — одна миля. Провели ніч трохи нижче, на острові, неподалік правого берега.

Публікується за виданням: Мемуари до історії Південної Русі. Випуск 1. — Дніпропетровськ: Січ, 2005. — С. 187–188.

Еріх Лясота (1550?–1616) – австрійський дипломат родом зі Стеблова, що в Сілезії (нині — територія Польщі). Мав добру університетську освіту, перебував на військовій і дипломатичній службі в Іспанії, Португалії та Австрії. Від 1585 року служив при дворі імператора Священної Римської імперії Рудольфа II.

У 1594 році за дорученням імператора відправився з дипломатичною місією на Запорізьку Січ, щоб

укласти угоду про спільну боротьбу Римської імперії та Ватикану проти Османської Туреччини.

Під час цієї подорожі Е. Лясота вів щоденник, який охоплює період 1573 – 1594 років. Він був виданий німецькою мовою у 1854 та 1866 роках у місті Галле під назвою «Щоденник Еріха Лясоти фон Стеблау».

У XVI столітті тривала боротьба за панування в Європі між Османською імперією та Габсбурзькою Австрією. У 1493 році розпочалася так звана Тринадцятирічна війна в Угорщині, також відома як «Довга війна». Імператор Рудольф II за підтримки папи Римського Климента VIII активно вів переговори із християнськими країнами про створення антиосманської коаліції.

Тим часом, у 1591–1593 роках відбулося козацьке повстання проти польської влади під проводом Косинського. Воно мало змінний успіх і завершилося тим, що 1593 року князь Вишневецький, який керував урядовими військами, змушений був укласти мир із козаками. Згідно з умовами угоди, козаки отримали право вільного виходу на Низ і повернення на волость; учасникам війни 1591–1593 років гарантувалася повна амністія.

Після війни козаки потребували коштів, тому дуже вчасним став приїзд восени 1593 року на Січ папського посла Комуловича. Він привіз із собою 12 ти-

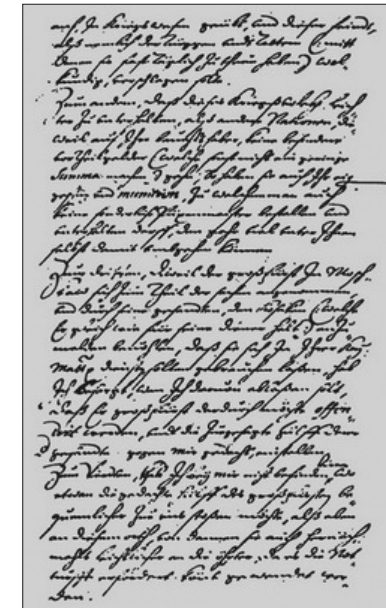

Рис. 3. Рукописна сторінка зі щоденника Еріха Лясоти.

сяч золотих дукатів як задаток за участь козаків у війні проти турків.

Не гаючи часу, тієї ж осені козаки на чолі з гетьманом Григорієм Лободою здійснили похід у Придністров'я, де розгромили турецьке місто Оргіїв і благополучно повернулися в Україну. Навесні наступного року подібну вилазку здійснили загопи охочих людей під командою Северина Наливайка.

Улітку 1594 року за наказом імператора на Січ для переговорів вирушив Еріх Лясота. Він привіз козакам подарунок від Рудольфа II — 7 тисяч дукатів сріблом, а також військову корогву з імператорською символікою.

Того ж року під проводом Наливайка козаки вирушили в похід на Молдову, де здобули найбільше турецьке місто на Придністров'ї — Тягин. Після цього папський агент Комулович доповідав у Рим, що козаки виконали свій обов'язок.

Восени 1594 року наливайківці об'єдналися із реєстровими козаками на чолі з Яном Оришовським і запорожцями Лободи, після чого об'єднане військо чисельністю 15–17 тисяч рушило в новий похід на Молдову. Там козаки розбили війська молдавського господаря Аарона, який не наважився відкрито перейти на бік християн і демонстрував лояльність до турецького султана. Після цього козацьке військо здобуло Ясси, Цецору та інші міста й фортеці. Зрештою, війна козаків проти турків переросла у збройне протистояння з Річчю Посполитою, що тривало до 1596 року.

Кременчук (в оригіналі Krzemenczek) згадується у щоденнику Лясоти лише один раз, але ця згадка важлива тим, що йдеться вже не про урочище чи переправу, а про «старий земляний замок, або городище». Ймовірно, на момент перебування Е. Лясоти земляний вал уже не використовувався за призна-

ченням. Про існування будь-якого поселення біля того городища автор не згадує. Е. Лясота зауважує, що виходив на берег, щоб оглянути місцевість, однак на ночівлю зупинився на острові ближче до правого берега.

То що ж саме бачив Е. Лясота 1594 року? Чи могли це бути залишки замку, який, за указом короля Сигізмунда I, мав бути побудований у 1571 році? Однозначно — ні. Будівництво фортеці в урочищі Кременчук було доручено генеральному обозному коронного війська Григорію Свирговському, однак указ короля так і не було виконано, насамперед через брак коштів [1, с. 50].

У 1590 році польський уряд видав «Ординацію низових козаків», за якою козаки мали залишити Запоріжжя і оселитися в Кременчуці, збудувавши тут замок. Кількість козаків обмежувалась тисячею, але їм обіцяли платню. Наддніпрянські староства мали забезпечити деревину для будівництва фортеці. Керівником проєкту було призначено снятинського старосту Миколу Язловецького, який у 1591 році отримав нову «ординацію», вже з підписом короля Сигізмунда III [2, с. 98].

Однак і цього разу замку не збудували, обіцяної платні реєстровцям не виплатили — і це стало однією з причин повстання Косинського. Після смерті М. Язловецького 1595 року ідея «Кременчуцької Січі» остаточно занепала.

Але можливо, що Е. Лясота бачив у 1594 році залишки валу, який могли встигнути насипати для реалізації проєкту 1590 року.

Є також версія, що Е. Лясота міг описувати залишки укріплення, збудованого козаками князя Дмитра Вишневецького та загоном московського воєводи Данила Адашева в 1559 році. Навесні того року Д. Адашев із восьмитисячним загоном збудував біля Кре-

менчука човни, спустився ними по Дніпру, захопив два турецькі кораблі й висадився в Криму. У цьому контексті згадується також «городок на Пслі», який проіснував до зими 1561–1562 років. Можливо, невелика дерев'яна фортеця цього «городка» певний час підтримувалась силами Д. Вишневецького, однак зрештою була покинута [1, с. 50].

Версія про те, що Лясота бачив залишки «вітовтової» фортеці, наразі не має підтверджень і вже була розглянута вище (див. стор. 8-9).

Завершуючи огляд щоденника Е. Лясоти, неможливо не згадати про існування давньоруського поселення на місці сучасного центру Кременчука. Давньоруське житло кінця XII – початку XIII століття досліджував О. Супруненко в межах вулиці Алітуської [3, с. 26] та Придніпровського парку [4, с. 141–144]. Він же вважає за давньоруське XII ст. і рештки городища навпроти Кременчуцької переправи [3, с. 13–26].

Чи мало давньоруське поселення рештки фортифікації — питання, що потребує подальших археологічних досліджень.

Але відомо, що тут, на території парку, лікарні «Придніпровської» й житлових кварталів (аж до розворотного кільця тролейбуса на зупинці «Річковий вокзал») розташовувалися вали Кременчуцької фортеці. Під час земляних робіт у парку в 2018 році було знайдено вістря на стрілу, яке можна датувати пізньодавньоруським або золотоординським часом [5, с. 88–89].

У щоденнику Е. Лясоти також згадується «стара татарська мечеть» на правому березі, за півмилі вище Кременчука. Ймовірно, йдеться про рештки могильника із купольноцентричним мавзолеєм [6], що свідчить про присутність золотоординців на цих землях у XIII–XIV століттях. У цьому контексті важливо

згадати також версію тюркського походження назви Крюкова від ординського військового терміна «куррук», що означає заповідні території для підготовки до воєн [7].

Література

1. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заступання до року 1764-го. – К: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.: іл.
2. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків: у 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 560 с.
3. **Супруненко О.** Археологічні свідчення давньоруського віку Кременчука // Старожитності та історія Кременчука: збірник наукових праць. – Київ, Полтава, Кременчук: ТОВ «АСМІ», 2018. – С. 11–33.
4. **Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Кракало І. В., Тітков О. В.** Старожитності Кременчука. Археологічні пам'ятки території та округи міста. – Полтава, Кременчук: Археологія, ред. часопису «АВтограф», 2004. – 160 с.: іл.
5. **Ейсмонт В.** Деякі знахідки XII–XIV століть з Кременчука та його передмість // Старожитності та історія Кременчука: збірник наукових праць. – Київ, Полтава, Кременчук: ТОВ «АСМІ», 2018. – С. 88–90.
6. **Супруненко О.** З повідомлень XVI–XVII ст. про археологічні пам'ятки Полтавщини // Матеріали третьої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава, 1994. – С. 15–18.
7. **Ейсмонт В.** До походження назви Крюкова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2004. – № 1–2 (15–16). – С. 144–145.

1635 р.

Гійом Левассер де Боплан Опис України

... Нижче лежать Боровиця, Бужин, Воронівка, а з другого боку, за чверть милі, — Чигирин-Діброва, а також Крилів, та вже з руського боку, на річці Тясмин, за милію від Борисфену.

Ще нижче, але з боку Московії, видно Кременчук; є тут руїни давно зруйнованого замку, де року 1635 я накреслив план замку. Це гарне і зручне місце для проживання. А крім того, це й останнє місто, бо далі тягнеться безлюдний край.

За милію звідси є гирло Псла, ріки дуже багаті на рибу; ще нижче, з руського боку, є маленька річка Омельник, що впадає у Дніпро. В ній рясно водяться раки. Далі, на тому ж самому березі, є ще одна маленька річка, названа Другий Омельник, у ній також повно

раків. Навпроти неї тече досить велика і багата на рибу ріка Ворскла, що впадає у Дніпро, а також з того самого боку ріка Орель, де риби більше, ніж у попередніх водоймах. Я бачив, як у гирлі цієї ріки одним неводом витягали понад дві тисячі рибин, найменші з них мали одну стопу в довжину.

На протилежному березі, руському, є кілька озер, дуже багатих на рибу; від великої кількості риби, яка аж задихається через

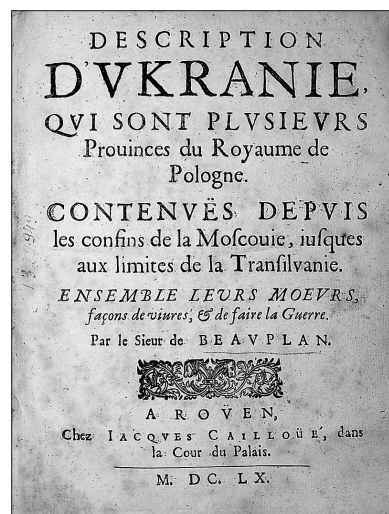

Рис. 4. Титульна сторінка другого видання "Опису України", 1660 р.

нестачу води в застоюлій водоймі, здіймається нестерпний сморід. Навіть вода тхне від цього. Ця місцина дістала назву Самоткань. Довкола них я бачив карликові вишневі дерева заввишки близько двох з половиною стіп. Плоди їхні ніжні на смак, великі, як сливи, але повністю дозрівають лише на початку серпня. Тут видно багато гаїв, густо порослих вишневими деревами. Вони займають інколи цілих півмилі в довжину і двісті-триста кроків у ширину. Треба признатись, що дуже привабливо виглядають у ту пору невеликі вишневі садки, їх досить багато розкидано на полях і часто по видолинках. Зустрічається також багато карликових мигдалевих дерев, але вони дикі, їхні плоди дуже гіркі.

Публікується за виданням: Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме. — Львів: Каменярь, 1990. — С. 33–34.

Гійом Левассер сір де Боплан (бл. 1600 – 1673 або 1685) — військовий інженер, картограф і письменник. Французький дворянин, з 1630 року прибув до Речі Посполитої на військову службу в артилерії коронного війська. Переважно проживав у м. Бар, багато подорожував Україною. Відомий як творець першої Карти України 1639 року та «Опису України» (повна назва — «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн») [1].

На початок XVII століття козацтво ставало все більш потужною силою, і протиріччя між цим новим українським суспільним станом та польською владою і шляхтою наростали. Раз у раз спалахували нові козацькі повстання, одне з яких, у 1625 році, отримало

назву Куруківського. Бої цього повстання проходили на правобережжі від р. Цибульник до території сучасного Крюкова. 5 листопада між козаками на чолі з Михайлом Дорошенком та польським військом Станіслава Конецпольського було укладено угоду — «Куруківську ординацію». Вона передбачала збільшення козацького реєстру до шести тисяч осіб з річною оплатою 60 тисяч злотих. Запорізькі козаки при тому мали «перебувати на Низу за порогами і там виконувати службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця» [2, с. 284–292].

Реєстрове військо згодом було поділене на шість полків: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський.

Сейм 1626 р. затвердив Куруківську угоду, але її чинність дуже швидко втратилася. Причиною стало чергове козацьке повстання, цього разу на чолі з Тарасом Федоровичем у 1630 році.

Кількість козаків нестримно зростала, у першу чергу за рахунок збіднілих селян, які не бачили перспектив у роботі на землі (до того ж чужій). Щоб якось стримувати козаків, польська влада намагалася діяти кількома способами. По-перше, розширювала реєстр, щоб залучити до нього найбільш лояльних козаків. По-друге, ставила на кордоні зі степом військові залоги. Однією з таких у 1591 році мала стати Кременчуцька фортеця (див. стор. 17). По-третє, корона або ж місцеві магнати заохочували створення нових вільних поселень у прикордонних областях.

Ці поселення — слободи — були небезпечні для життя через постійну загрозу татарських нападів, але охочим оселитися в них надавали звільнення від податків на певний період часу [3, с. 118].

11 червня 1633 року "ґрунт Кременчук" був переданий шляхтичам Стефанові Руцькому і Сигізмундові

Рис. 5. Куруківська битва. Гравюра з видання 1626 року.

Лесецькому, про що свідчить грамота короля Владислава IV [4]. Вже 8 січня 1635 року в локаційному привілеї на Кременчук в якості власника міста згадується лише ротмістр Стефан Руцький [5].

Цим привілеєм король Владислав IV надавав Кременчуку Маґдебурзьке право. Він описував порядок призначення та повноваження керівників міста: бурмістра та сімох райців, а також вйта. Магістрат Кременчука отримував право судити мешканців міста.

Особлива увага звернена на необхідність розвитку торгівлі. Місто отримало право на щотижневі торги та щорічні ярмарки (двічі на рік — в день Івана Хрестителя та на Стрітення). Місто було відкрито для перебування особам «будь-якого роду і нації». Повна свобода розповсюджувалася на товари, що їх у майбутньому могли привозити та реалізовувати купці. На 20 років жителі Кременчука звільнялися від сплати всіх мит, «як би вони не називалися» [6, с. 156–159].

Як бачимо, Кременчук мав усі умови для швидкого та потужного розвитку. Зважаючи на прикордонне становище (як пише Г. Л. де Боплан, "далі тягнеться безлюдний край"), була необхідність будівництва фортеці в місті. Г. Л. де Боплан у своєму "Описі України" стверджує, що 1635 року накреслив план замку для Кременчука. Однак ці креслення не збереглися. Також невідомо достовірно, чи був згодом замок збудований саме за планом Боплана. Історик Д. Вирський, наприклад, вважає, що «диво сучасної європейської фортифікаційної техніки бастионного типу так і лишилося у кресленнях» [7, с. 53].

Уже через рік, у 1636-му, королівська люстрація засвідчує, що місцеві терени «...лежать пустим полем», хоча Кременчук «бував колись містечком» [8, с. 226].

Що сталося на той момент із містом і чому воно перетворилося на пустку — достеменно невідомо. Цілком можливо, що територія постраждала від повені, які в різні роки завдавали чимало проблем Кременчуку. Дослідник Дніпра Григорій Швець вважає,

Рис. 6. Кременчук на фрагменті карти Дніпра Г.Л. де Боплана 1662 року.

жає, що 1636 року могла бути на Дніпрі чимала повінь [9, с. 79].

Імовірно, що фортеця за планом Г. Л. де Боплана була збудована пізніше, близько середини XVII ст. На бопланівських картах 1639 та 1648 років Кременчук та прилеглі населені пункти позначені саме як слободи, однак на карті Дніпра 1662 року вже бачимо Кременчук як фортецю. Чи не повторює її символічне зображення на карті обриси того самого незбереженого бопланового креслення 1635 року?

Джерела та література

1. **Маслак В.** Кременчук в історичній спадщині Гійома Левасера де Боплана (1600-1673) // Вісник Кременчуцького політехнічного університету, 2006, – №1 (36), – С. 8-9.
2. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 3: Акты о козаках (1500–1648). – Т. I. – К., 1863. – 557 с.
3. **Плохій С.** Брама Європи. Пер. з англ. Романа Клочка. – Харків: КСД, 2021. – 512 с.
4. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. MK. Dział 1. Sygn. 180. K. 425–425 v. Копія.
5. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 273–276 (копія).
6. **Смерека Б.** Локаційний привілей міста Кременчука 1635 року // Архіви України. – 2021. – Вип. 2. – № 327. – Квітень – червень. – С. 156-169.
7. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.
8. **Jabłonowski A.** Źródła dziejowe. T. 5, Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1877. – S. 226.
9. **Швець Г.** Водність Дніпра. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 182 с.

1657 та 1666 рр.
Евлія Челебі
Книга подорожей

[Фортеця Кременчук] Вона стоїть на землі польського короля і підвладна козаку Дорошенку. Це гарна невелика фортеця, збудована з тесаного каменю. Всього війська в ній три тисячі. У фортеці ми бачили тільки один монастир, але в нього не входили. Рухаючись звідти на кіблу берегом Дніпра, ми минули упорядковані села і за один перехід досягли фортеці Канів...

Опис фортеці Кременчук. Мовою московитів її називають Яшлавуз-керман. Це дерев'яна фортеця. Про те ж, що внутрішня частина фортеці – кам'яна, і про те, що вона підпорядкована гетьману-полковнику, а також про події, які відбулися в 1067 (1656–1657) році, тобто, у той рік, коли ми разом із ханом Мухаммед-Гіреєм ходили в області поляків і билися з табором сина Ракоці, докладно розказано під відповідним роком. Там же є й опис фортеці.

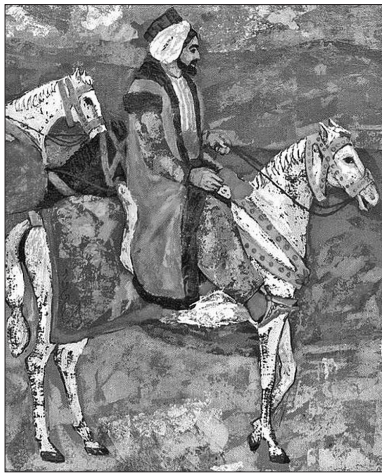

Рис. 7. Евлія Челебі.

Цього разу, хоча фортеця і виявилася охопленою жорстоким вогнем, вона продовжувала жити і в вогні, як саламандра. Татарські воїни зазнали гарматного обстрілу і не змогли підійти впритул до неї. Однак всі чотири її боки піддавалися обстрілу протягом п'яти днів і п'яти ночей, і, поки вона горіла, татари встигли взяти безмежну і нескінченну кількість полонених і майна із

скарбниць. У той же день ми поскакали звідти, захоплюючи по дорозі різну здобич.

Фрагмент публікується за виданням: Челебі Э. Книга путешествий. Крым и сопредельные области. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 340 с. – С. 81, 112 (переклад із російської).

Евлія Челебі (1611 – 1682?) – відомий османський мандрівник, богослов та письменник. Народився в Стамбулі у шляхетній родині із високим становищем при дворі. Отримав гарну богословську та світську освіту. Багато мандрував, зокрема, й Східною Європою. Залишив 10-томну «Книгу подорожей». У його праці містилося чимало перебільшень, але вона є цінним джерелом для вивчення історії багатьох країн, у тому числі й України.

Після подорожей Україною у 1657 та 1666 роках з військом кримського хана Е. Челебі залишив різноманітні описи, зокрема, про характер козаків, їх мову і звичаї, з-поміж них також подав опис багатьох фортець, серед яких був і Кременчук.

Після козацької революції під проводом Богдана Хмельницького в Україні починається період, згодом названий Руїною. Після того, як 1656 року московити зрадили українців і уклали Віленське перемир'я з поляками, Б. Хмельницький усвідомив помилковість угоди із Москвою і шукав нових союзників у боротьбі проти Речі Посполитої [1, с. 155]. Гетьман вів перемовини зі Швецією і надав військову допомогу правителю Трансильванії Дердю (Юрію) II Ракоці, який виступив проти Польщі на боці нових союзників козацької держави. Але на допомогу Речі Посполитій прийшла Османська імперія та Кримське ханство. Війська Ракоці зазнали поразки влітку 1657 року під

Чорним Островом (сучасна Хмельниччина). Невдовзі помирає і Б. Хмельницький.

Османсько-кримське військо, повертаючись із війни, спустошило українські села та містечка. Елвія Челебі, який був у складі татарського війська, описав низку українських фортець, серед яких був і Кременчук. Він висловив переконання, що землі Гетьманщини, зрештою, знову опиняться під владою Речі Посполитої [2, с. 6].

Насправді ж Україна, у результаті чвар та невизначеності, залишалася розділеною по Дніпру між Варшавою і Московією. Кременчук, який був сотенним містом правобережного Чигиринського полку, опинився під владою лівобережного гетьмана Якіма Сомка. Той 1661 року створив окремий Кременчуцький полк, що існував до 1665 року, згодом був розділений між Миргородським, Лубенським і Полтавським полками.

1666 року почалася Польсько-козацько-татарська війна, що тривала до 1671 року. Польща була змушена піти на підписання 1667 року Андрусівської угоди з Московським царством. За нею Україна поділялася на Правобережну (за Польщею) та Лівобережну (за Московією). За цією угодою Кременчук відходив до Московського царства.

У 1660–1670-х роках місто кілька разів переходило з рук у руки, відповідно, зазнавало руйнувань і спустошень. Так, 1662 року Кременчук витримав облогу пропольських сил, 1663-го місто спалив новий гетьман Лівобережжя Іван Брюховецький [3, с. 92].

1666 року відбулася друга подорож Евлії Челебі. Якщо 1657 року він брав участь у великому військовому поході, то тепер це, швидше, звичайний татарський набіг. Того року татари спалили майже всі значні фортеці на Дніпрі та на його притоках, серед яких були Черкаси, Канів, Кобеляки, Лубни, Чигирин, Крилів, Жаботин, Капустин та інші. Вистояв лише Кремен-

чук, фортеця якого, за словами Е. Челебі, «продовжувала жити і в вогні, як саламандра». Тим не менше, татари забрали значну здобич із околиць [2, с. 9].

Відповідно до описів Е. Челебі, Кременчук мав два рівні укріплень. Внутрішній кам'яний замок невеликих розмірів, проте гарний, мав чотирикутну форму. Всередині розташовувалася церква. Зовнішня фортеця – дерев'яна. Напевне, мова йде про частокіл із вежами на земляному насипу, оточені ровом.

Фортеця була озброєна гарматами і мала постійну козацьку залогу. Е. Челебі називає три тисячі козаків, але ця кількість, напевне, завищена. Наприклад, 1665 року планувалося розмістити в Кременчуці залогу в 300 чоловік [4, с. 50].

Про приблизний розмір укріплень можна судити із креслень більш пізньої фортеці, наприклад, 1748 року. Вона була побудована навколо старого укріплення овальної форми — 40 сажнів у ширину і 80 — у довжину [5, с. 412]. Сажень у XVII – XVIII століттях відповідав 2,16 м, тобто стара фортеця займала площу близько 90 на 180 метрів. Цілком достатньо місця для залогу, за уявленнями Е. Челебі, навіть зі врахуванням селян із округи, які на час нападу ховалися за стінами замку.

У другій згадці про Кременчук Елвія Челебі пише, що «мовою московитів її називають Яшлавуз-керман». В. Тимченко пояснює цю назву від «Яш», що перекладається як волога; кипчацьке «яшлав» відповідає огузькому «яшлак» або «яшлик». Отже, «яшлав» — волога, сирість, сира погода. Афікс «-уз» чітко не визначений. Можливо, останній вказує на прикметник. Тобто, «Яшлавуз-керман» — Сира фортеця [2, с. 10].

Але назву Яшлавуз варто тлумачити інакше. Так, російський лінгвіст Д. Хамуркопаран пояснює частку «яш» від уаґ кр.-тат., тур., др.-тюрк., уаґ ног. – «молодий». Як приклад, наводить с. Яшлав (1530 р.) [6,

с. 113]. Тобто, «Яш» разом із афіксом множини («Яшлав, Яшлавуз») – «молодого віку», «новий». У Криму існує гірський масив із назвою Яшлав, що походить початково від назви місцевості Яш-даг (молодий ліс), розміщений на плато.

«Керман» з тюркської означає «фортеця». Отже, «Яшлавуз-керман» – «Нова фортеця». За тією ж аналогією, що Ескі-кермен – Стара фортеця, або Керманчик – Маленька фортеця.

Згадаємо, що перший опис Е. Челебі Кременчуцької фортеці зроблений через 22 роки (1657) після того, як Г. Л. де Боплан намалював тут план замку (1635). Чи був він зведений саме за цим планом, достеменно не відомо, але цілком можливо, що укріплення було побудовано ближче до середини XVII ст (див. с. 25) і для сучасників Е. Челебі це була саме «Нова фортеця» (Яшлавуз-керман) [7, с. 94–97].

Джерела та література

1. **Плохій С.** Брама Європи. Перекл. з англ. Романа Клочка. – Харків: КСД, 2021. – 512 с.
2. **Тимченко В.** Турецький мандрівник Евлія Челебі про фортеці Полтавщини середини XVII ст. – Полтава: Археологія, 2005. – 16 с.: іл.
3. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
4. **Величко Самійло.** Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 644 с.: іл.
5. Кременчуцька фортеця. // Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – С. 412.
6. **Хамуркопаран Д.** Взаимодействие тюркских и славянских языков в топонимии Северного Причерноморья. – М.: Ин-т филологии ФГБОУ, 2017. – 254 с.
7. **Ейсмонт В.** Яшлавуз-керман: «Нова фортеця» Кременчука в описі Евлії Челебі // Величківські читання 2021: збірник статей та матеріалів. – Полтава, Харків: ТОВ «Майдан», 2021. – С. 94–99.

1770 р. Густав Ернест фон Штрандман Записки

25 лютого 1770 року... мене було переведено до Воронезького полку прем'єр-майором, де полковником був Жербінін. Воронезький полк тоді стояв у Харкові.

4 березня отримав я від генерала Рененкампа наказ переправити через Дніпро біля Кременчука важкий обоз п'яти полків, а саме: Ростовських карабінерів, Сумських гусарів, далі – Воронізького, 2-го Гренадерського та Чернігівського, і прийняти над цими обозами командування в тому місці, де вони 5-го числа будуть споряджені своїми полками.

Вийшовши *5-го числа* з Харкова, прибув я *20-го* до Кременчука: Дніпро був у повному розливі, що широко, з усіх боків, підступив до міста і оточив його. Через те довелося переправлятися через ріку за версту від її звичайного берега і плести на відстані шести верст. Для цього було доставлено спершу 15, а згодом 18 суден, які підтримували сполучення весь час, доки будувався міст.

Таким чином переправилися полки Брянський, Курський, Ратський, Ямбурзький і половина Ростовського карабінерського полку; хоч судна були дуже великі, та під час бурі переправлятися на них було неможливо. Граф, що прибув *7-го* з різними волонтерами (добровольцями), *9-го* перепливав у човні.

Нарешті, *11-го*, під вечір, було завершено цей довгоочікуваний і бажаний міст, що, як кажуть, коштував понад 8 тисяч рублів і складався зі ста трисаженних плотів, скріплених якорями.

Усі війська й обоз, переходячи через ріку, мали вигляд потоку.

13-го я перейшов мостом із важким обозом восьми полків, бо до попередніх додався ще обоз чотирьох

полків. Цього дня була сильна буря; однак я перейшов щасливо.... 14 травня я вирушив із Крюкова...

Фрагмент публікується за виданням: Записки Густава фон Штрэндмана // Русская старина. – 1882. – № 5 (переклад із російської).

Густав Ернест фон Штрэндман (1742–1803) походив із давнього дворянського роду лівонського походження. Народився він у Ліфляндській губернії (нині — територія Латвії). Після навчання у шляхетному сухопутному кадетському корпусі зробив видатну військову кар'єру. У роки російсько-турецької війни (1768–1774) брав участь у штурмах Бендер і Очакова.

Автор рукописного щоденника, що охоплює період з 1763 по жовтень 1800 року. У ньому він описує походи на Азов, Бендери, Очаків, а також управління військами та повсякденне життя.

В останній третині XVIII століття Гетьманщина вже цілком перебувала під владою російської імперії. 1764 року було скасовано гетьманство, влада в Україні перейшла до Другої Малоросійської колегії. 1775 року було зруйновано Запорізьку Січ, 1781 року остаточно ліквідовано полковий устрій, а 1783-го — офіційно запроваджено кріпацтво.

1764 року утворено так звану «першу» Новоросійську губернію, до якої ввійшли землі Нової Сербії, Словоносербії, Новослобідського козацького полку, 13 сотень Полтавського полку, Кременчуцька та Власівська сотні Миргородського полку, фортеці й укріплення Української лінії, а також Бахмутський повіт. 1765 року Кременчук визначено центром цієї губернії.

Оскільки ліквідовувався полковий устрій, козаків масово записували до гусарських та (частіше) пікі-

нерських полків. Офіційно перехід у пікінерство був «добровільним», насправді — примусовим. На Кременчуччині ця кампанія просувалася зі складнощами, оскільки далеко не всі згоджувалися ставати пікінерами, бо так втрачали давній привілейований козацький статус. Виникали протести, особливо серед простих козаків. Втім, російська влада впливала на них через козацьку старшину, якій обіцяли нові посади, грошове утримання та інші привілеї. Так, сотник Кременчуцької сотні Яків Гаврилов швидко прийняв посаду ротмістра Дніпровського пікінерного полку і жваво сприяв тому, щоб за ним перейшли до пікінерів і козаки сотні. Натомість у Келеберді російській владі довелося вдаватися до примусових заходів [1, с. 20–22].

Не оминула Кременчуцький край і Коліївщина — повстанський рух, що вирував у 1768–1769 роках. А для багатьох гайдамаків Кременчук став місцем попереднього ув'язнення перед відправкою до Сибіру [1, с. 39].

Незважаючи на такі радикальні реформи, колишня козацька старшина продовжувала відігравати значну роль у житті Кременчука й околиць. Її представники та їх нащадки не лише мали великі володіння, але й обіймали високі посади: повітових маршалів (предводителів дворянства), надвірних та колезьких радників тощо. За приклад можна навести опис

Рис. 8. Г. Е. фон Штрэндман.

1791 р. будинку в Кременчуці Івана Руденка, який починав службу 1763 р., був військовим товаришем Полтавського полку, а на 1791 р. вже мав чин колезького радника і був обраний предводителем дворянства Катеринославського повіту. Як зазначає історик Д. Вирський, садиба його стояла в Кременчуці на березі Дніпра. Мала два кам'яні погребі і шість жилих покоїв (тобто була частково кам'яною, частково дерев'яною), з буфетом і двома передпокоюми («сінми»), при яких два ґанки і на дворі – окремо побудовану для слуг «людську», а також сарай і стайню при 10 стійлах. Старший же брат Івана Павло був власником Глобиного й ряду володінь у Кременчуцькому повіті [1, 58, 59].

Кременчук у щоденнику Г. Штрандмана згадується в контексті російсько-турецької війни 1768–1774 років. Росія, оголосивши себе «спадкоємицею» Візантійської імперії, прагнула відновити її колишню міць. Війна із Туреччиною за контроль над Причорномор'ям

Рис. 9. Кременчук і наплавний міст через Дніпро. 1781 р., малюнок Й. Мюнца.

стала одним з епізодів у боротьбі за статус «Третього Риму».

Південні українські землі стали одним із театрів бойових дій, а Кременчук — одним із важливих логістичних військових центрів.

У своєму щоденнику Густав Ернест фон Штрандман описує переправу обозів через щойно зведений наплавний міст у Кременчуці. До того в місті діяла паромна переправа, а також працювали перевізники на різноманітних човнах.

І хоч новий міст був завершений під час війни, роботи з його зведення почалися за кілька років до неї. Уже 1765 року на його будівництво почали виділяти необхідні матеріали, зокрема, морські канати та якорі [2].

Ідея побудови надійної переправи у вигляді наплавного мосту належить губернатору О. Мельгунову. Він навіть пропонував брати якусь плату за проїзд мостом, щоб мати кошти на його утримання. Але, зрештою, було прийнято рішення виділяти на це гроші з казни — від 5775 до 7200 рублів на рік у різні роки [3, с. 67].

Згідно з планом Кременчука 1774 року, на міст виходила Херсонська вулиця, що стала чи не головною логістичною і торговельною артерією міста.

1789 року губернські установи перевели до Катеринослава, згодом туди відправили і наплавний міст. Переправу в Кременчуці знову почали здійснювати на човнах та дубах. Чекаючи своєї черги переправитися через Дніпро, купці іноді простоювали по три тижні, зазнаючи колосальних збитків [4, с. 104].

Відновили наплавний міст через Дніпро у Кременчуці вже на початку XIX століття, при тому навіть було призначено двох наглядачів з числа обер-офіцерів. Їм виплачували за роботу непогану, як на той час, зарплату у розмірі 150 руб. кожному [3, с. 164].

У 1781 році німецький художник Й.-Г. Мюнц намалював вигляд Кременчука з правого берега Дніпра. У центрі малюнка зображено той самий наплавний міст. Цей малюнок вважається першим відомим зображенням Кременчука.

Джерела та література

1. **Вирський Д.** Новоросія Incognita: Кременчук 1764–1796 рр. (матеріали з історії регіональної столиці) / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2019. – 214 с.
2. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 59. – Оп. 1 (т. III). – Спр. 4491.
3. **Ніколайчик Ф.** Город Кременчук: исторический очерк. – СПб.: Типогр. М. Стасюлевича, 1891. – 217 с.
4. **Лушакова А., Евсилевский Л.** Улицами старого Кременчука. – Кременчук: Вид-во «Кременчук», 2001. – 224 с.: іл.

1774 р.

Йоганн Гільденштедт Подорож Єлисаветградською провінцією

Кременчук. *8 лютого*, о 8 годині вечора, при невеликому морозі та ясному небі, тут було видно північне сьйво. Воно складалося з десяти матово-білих стовпів, що проходили крізь сузір'я Великого Воза й утворювали майже прямі кути з лінією горизонту; стовпи, на око, мали завширшки два фути й відділялися один від одного на кілька футів. У той самий час і ясний Місяць був оточений кільцем такого ж матового кольору й такої ж ширини, як і промені північного сьйва. Місяць стояв майже в зеніті.

18 лютого опівдні лід на Дніпрі рушив, а став ще 6 листопада.

12 березня лід пішов великими крижинами.

13 квітня зацвіли груші та вишні й з'явилися ластівки.

22 квітня цвіли вже яблуні й сливи, груші вже скидали цвіт, а шовковиця, виноградні лози та глід розпустили бруньки.

6 травня виїхав я з Кременчука із наміром об'їхати Єлисаветградську провінцію, а потім вирушити до Криму. Мою свиту становили живописець Білий, один мисливець, кизлярський дворянин як татарський тлумач, два конюхи, кухар, двоє слуг і п'ятеро козаків з Кременчука, яких у Крилові мали змінити інші десятеро. Ми мали в розпорядженні карету, а для багажу — п'ять возів із 19 тягловими кінями.

На великому човні, збудованому на зразок барки, ми одразу переправилися через Дніпро. Човен був такий великий, що на нього можна було навантажити ще стільки ж. Рухався він довгим стерном і двома великими веслами, при цьому працювали двадцятьоро людей.

Зустрічний вітер сильно ускладнював нашу переправу. Але через дві години ми прибули до шанця Крюків, що лежить просто навпроти Кременчука.

На березі Дніпра, на косі, що зветься Крюковом, лежали плоти, які з початком війни почали встановлювати для переправи через річку. Плоти ці мають близько 5 сажнів завширшки й 3 сажні завдовжки; усього їх налічується близько 160; вони закріплюються якорями; ставляться в середині травня, коли річка входить у береги.

Крюків за часом заселення старіший за Нову Сербію. При її утворенні він був перетворений на третю роту Пандурського полку, а після утворення Новоросійської губернії став першою ротою Жовтого гусарського полку. Тепер це впорядковане поселення з прямими, широкими вулицями. Тут два казенні сади: один, менший, — у самому Крюкові, другий, більший, — за три версти. Особливу увагу приділяють вирощуванню винограду й плодових дерев; ростуть персики, абрикоси й кизиліві дерева, останні завезені зі Шварцвальда. За версту від Крюкова знаходиться карантин, відділений від нього дніпровською косою Гнілянкою; збудований він у формі чотирикутника й оточений валом та рогатками.

Від 17 червня до 1 липня. Ці дні провів я в околицях Кам'янки*, їздив у Потоки, у Кременчук і по західному боці Дніпра, займався визначеннями в царині літньої флори Дніпра та ботанічними описами, для чого ні зручностей, ні безпеки в дальшій дорозі запорозькими володіннями не сподівався знайти.

При Кременчуці наведено тепер пливучий міст через Дніпро, про який я вже згадував п'ятого травня; він має майже версту завдовжки й дуже подібний до ризького.

Між Кам'янкою і Крюковим, десь за три версти від Крюкова, на низькій рівнині, при рукаві Дніпра, заве-

* Сучасні Кам'яні Потоки.

дено казенний сад, у якому посаджено близько тисячі вишневих дерев і майже стільки ж виноградних лоз. Вишневі дерева цього року вродили рясно, і посеред червня вони вже достигли. Відро вишень продавалося по 10–15 копійок, а в Лубенському та Полтавському полку — по 3, здебільшого по 5 копійок. Виноград посаджено на низькій рівнині, тому, хоча грон багато, але ягоди не найліпшої якості; значна ж частина лоз дає вже плід цього року. Інших плодових дерев, крім небагатьох слив, яблунь чи груш, — немає тут. Поблизу саду оселилися 10 родин українців з Польщі; вони отримали наділи й за це зобов'язані виставляти для саду по три робітники на літо.

Наприкінці червня до Кременчука прибуло багато плотів із будівельного лісу та дров; плоти складаються із соснових балок, що їх рубають на Десні, біля Добрянська, й сплавляють на Дніпро. Сотня трисажених балок на дрова продається в Кременчуці по 15 рублів, а таке ж число будівельного лісу — по 20–25 рублів. Тим же шляхом прибуває багато великих плоскодонних суден (що тут звуться байдаками), навантажених борошном (для магазину в Усть-Самарі), дьогтем і горілкою. Такий байдак бере, при високій воді, 500 четвертей житнього борошна, але при низькій воді, як цього року, не можна було вантажити більш як 300 четвертей**. При кожному байдаку є 4 гребці й штурман, що від Добрянська до Усть-Самари наймаються за 15 рублів. На шлях від Добрянська до Кременчука вони витрачають дев'ять тижнів; низька вода в Десні особливо уповільнює рух. За байдак платиться в Добрянську 40–50 рублів; у Кременчуці й Усть-Самарі, по закінченні рейсу, його продають на дрова за 10–15 рублів.

Поблизу Кам'янки ловляться в Дніпрі такі породи риби: стовпець, лин, карась, білорибниця, мирон, щука,

** Четверть – 12 пудів (1 пуд – 40 фунтів або 16,38 кг).

окунь та деякі інші — часто; зрідка трапляються: короп, сом, налим, судак, йорж, бобир. Рибу названих порід можна було б тут ловити в достатку, якби влаштувати для того приладдя. Осетри між Криловом і Кам'янкою ловляться весною, до липня місяця, великими неводами в мілких затоках Дніпра. Як вода спаде, ловляться всі інші види родини осетрових. Остроносого осетра тут звуть возом, а костера, що відрізняється тупим носом, — турпаком; севрюгу тут звуть неструга, а стерлядь — чечуга.

У Кам'янці принесли мені молоду косулю, спійману в околицях. Про оленя я знаю достеменно, що його знаходять у Єлисаветградській провінції, хоч і дуже рідко. Сайгаки траплялися раніше часто, та й тепер ще зустрічаються поодинокі в кутку між устями Дніпра й Бугу. Дикі кабани водяться в очеретах, нижче Запорозької Січі. Сліпці, тхори й польові миші — туземці степів цієї провінції. Байбак, або польський бабак, трапляється доволі рідко; навпаки — лисиці, борсуки, зайці й вовки — часті.

Із птахів водяться тут ті, що властиві узбережжю Дону не нижче устя Воронежа. На Дніпрі, вище порогів, не бачиш ані пелікана, ані баклана, не трапляється колпиці, лебедя, пеганки, ібіса корівника, чаплі малої та чаплі білої і подібної. Загалом на Дніпрі менше птаства, ніж на Дону й на Волзі. Проте чибіси у великій кількості оживляють поля й луки, а перепели — високі місця степів. Різні види качок відстрілюють тут. Чайка й кричак річковий блукають узбережжям Дніпра. Журавель показується на берегах, разом із деякими видами бекаса. Дрохва й хохітва трапляються в степу поодиночки. Ремез гніздиться на луках і на тополях, на Дніпрі. Часто чути одуда і віщу зозулю. В кущах нерідко видніються гарно вбрані птахи: іволга криклива, сивоворонка та сойки.

Поблизу Кам'янки, по берегах Дніпра та в його руслі, виступають скелі, які є сумішшю великої кількості

польового шпату світло-червонуватого кольору з малою кількістю кварцу та слюди. На невеликому скелястому острові, що міститься навпроти устя річки Псел, я звернув увагу на одну обставину, не помічену досі в Єлисаветградській провінції: на північному боці скелі є тут вертикальна тріщина в шість дюймів завширшки, наповнена чистим бурштиновим польовим шпатом, подібним до руди в горах.

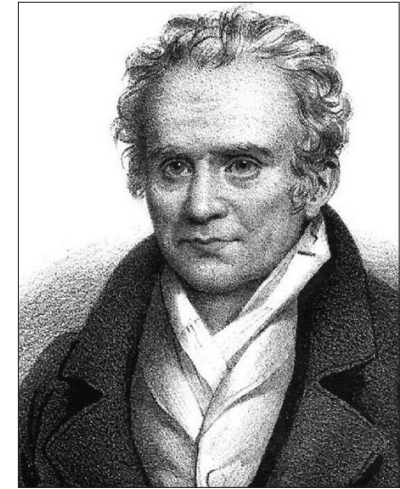

Рис. 10. Й. А. Гільденштедт.

Але подібні канали не містять тут ані найменшого сліду руди. Усі тріщини, що я раніше помічав у скелястих берегах рік Єлисаветградської провінції, були порожні, і рудоносних каналів я не помічав ніде, не бачив ані найменшого сліду металів, жодного разу — ані залізної руди, ані залізної вохри, ані сірчаного колчедану. Тому здається мені дуже дивною місцева переказка, нібито грузинський царевич Олександр, будучи в цих краях десять років тому, знаходив і розробляв тут благородні метали. Не менш дивною здалася мені й інша оповідь, за якою в околицях Кам'янки, на березі Дніпра, кілька років тому знайдено шматок бурштину, завбільшки з куряче яйце. Я схильний думати, що то був шматок згаданого бурштинового польового шпату. Така ж помилка могла статися й із благородними металами: незнаючих може ввести в оману слюда, а необережних у дослідженні — частки свинцю.

Фрагмент публікується за виданням: Путешествие И. А. Гильденштедта по Елисаветградской провинции. 1774. // Елисаветградский вестник. – 1889 (пер. із російської).

Йоганн Антон Гільденштедт (1745 – 1781) — німецький натураліст, лікар і мандрівник. Народився в Ризі, вивчав медицину, природничі науки та філологію в університетах Гале й Лейпцига.

У 1768 році Й. Гільденштедта було призначено керівником масштабної науково-дослідницької експедиції в південні області російської імперії, зокрема в Україну, на Кавказ і до Закавказзя. Його подорож тривала з 1768 по 1775 рік і мала на меті вивчення географії, флори, фауни, етнографії, мов і звичаїв народів імперії.

Учений вів докладні щоденники, в яких описував міста й поселення, природу, економіку та побут місцевого населення. Його записи стали важливими джерелами для вивчення історії та географії України XVIII століття, зокрема Кременчука.

Цікаво, що одним із перших вражень Й. Гільденштедта від Кременчука було північне саяво. Багато хто вважає, що це явище властиве лише північним широтам, до яких наддніпрянське місто не належить. Однак у 2023–2025 роках саяво кілька разів спостерігали і в Кременчуці. Щоправда, Й. Гільденштедт описував біле світіння, тоді як сучасники бачили відтінки червоного та жовтого. Така різниця пояснюється лише особливостями переломлення світла в атмосфері, а сама поява саява пов'язана з дрейфуванням магнітного полюса Землі [1].

Не менш цікавими є згадки Й. Гільденштедта про наплавний міст, який він порівнював із ризьким. Він уточнює, що цей міст розбирали на зиму, а навесні знову встановлювали.

Й. Гільденштедт також відзначав активний розвиток торгівлі Дніпром, наводячи ціни на ліс і рівень оплати праці перевізників.

Окремо він описував казенний сад у Крюкові, подаючи ціни на ягоди. Цей сад згадували й інші ман-

дрівники. Зокрема, В. Зуєв залишив його докладніший опис [2, с. 218–220]. У свою чергу, німецький мандрівник Л. Кампенгаузен, який відвідав Кременчук у 1790-х роках, писав, що «імператорський ботанічний сад... не має особливої цінності», зазначаючи серед небагатьох принад лише виноградники та колекцію гарбузів [3, с. 87].

Найбільше уваги Й. Гільденштедт приділяв опису природи Кременчука та його околиць, зокрема, Крюкова й Кам'яних Потоків (тоді — Кам'янки). Він детально описав рослинний і тваринний світ краю, і його спостереження залишаються цінним історичним джерелом.

Зі щоденника також відомо, що в околицях Кременчука він не виявив ознак великих запасів залізистих кварцитів. Наявність магнітної аномалії та поклади залізної руди на цій території було встановлено лише наприкінці XIX століття, зокрема В. Вернадським [4].

Джерела та література

1. Електронний ресурс: Жителі Полтавщини могли спостерігати північне саяво: чому його не помічали так часто раніше <https://suspilne.media/poltava/855949-ziteli-poltavsini-mogli-sposterigati-pivnicne-sajvo-comu-jogo-ne-pomicali-tak-castorandise/>
2. **Зуєв В.** Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб.: Императорская Академия наук, 1787. – 273 с.
3. Україна та сусідні землі в XVIII ст. Подорожі барона фон Кампенгаузена. – Запоріжжя: ФОП Рябцев В. В., 2024. – 224 с.: іл.
4. **Вернадский В.** Признаки железных руд в Полтавской губернии // Хуторянин. – 1897. – № 32. – С. 448-449.

1781 р.
Василь Зуєв
Мандрівні записки

Кременчук, губернське місто Новоросійської губернії, стоїть на лівому березі річки Дніпро, серед його займища, на рівному, високому та дуже піщаному місці. Спереду воно оточене вищезгаданою рікою, праворуч угору по річці простягаються луки й болота серед пісків, вкриті очеретом та кількома невеликими гаями, де, крім того, є й затока від Дніпра, названа Кагамликом, яка однак у сухе літо пересихає. Ліворуч униз по Дніпру лежать просторі поля, а ззаду, від півночі, місто замикають помітні піщані пагорби...

Розташування міста було б дуже вигідним для мешканців, якби не такий піщаний ґрунт, через що виникають великі труднощі для проїзду містом, а у вітряну погоду здійснюється надзвичайна пилюка — як від міського піску, так і від занесеного з сусідніх піщаних пагорбів. Невелика кількість дерев, що подекуди ростуть навколо міста, не достатня, аби захистити його від піску, що заноситься з кожним вітром; тому не завадило б засадити простір між тими пагорбами і болотисту місцевість, що прилягає до міста, великими деревами.

Ця незручність, коли заносить піском цілі вулиці й він потрапляє до помешкань, не єдина: мешканці, не маючи змоги через труднощі їздити по воду до річки, змушені тримати у дворах колодязі, які у той час також заповнюються піском.

Місто забудоване компактною купкою, досить впорядковане; вулиці всі широкі, проведені від земляної фортеці прямими лініями. Будинки невисокі, всі дерев'яні, ззовні побілені, або мазанки, складені з фа-

шини* та глини. Церкви у місті дві дерев'яні, обидві в фортеці, й одна розкольніцька каплиця. Будинків близько п'яти сотень, і лише два кам'яні. Мешканці здебільшого українці або прийшли з інших місць, які тут оселилися, числом понад 1300 душ; серед них купців (між якими чимало розкольніків) — 335 душ, міщан — 455 та інші. Крім того, в місті перебувають євреї, татари, греки, грузини та народи з інших сусідніх країв.

Головні їхні промисли полягають у торгівлі, підрядах і перевезенні товарів на волах. Оскільки навколо міста немає орної землі, мешканці зайняли ці піщані та сухі місця під баштани й сади, які становлять майже головне заняття городян; крім того, вони торгують ще й купованою в українців горілкою, крамниць із якою в місті дуже багато. Ярмарків у Кременчуці головних буває три, які тривають однак не більше трьох днів; і хоча ярмарки ці короткі, та купці встигають за цей час обмінятися й розторгуватися, щоб із новими товарами вирушати на ярмарки до інших міст. Гостинний двір у середині міста, дерев'яний, складається із численних крамниць, здебільшого вибудованих у ряд.

Вище міста, у передмісті, є селітряний завод. Ближче до Дніпра, на його рівному березі, розташована стара фортеця, оточена земляним валом і невеликим ровом, у деяких місцях ще видимим, а в інших засипаним землею. З неї, напевне, було троє воріт, але нині лишилися тільки одні, а де були інші, то тепер там їздять навіпростець. Усередині цієї фортеці, в кутку біля Дніпра, є ще земляна невелика фортеця для зберігання пороху й скарбниці.

Інші громадські споруди у фортеці складаються з губернського правління, поруч із яким є губернаторський будинок, міська школа, пансіон для шляхетних

* В'язанки хмизу.

дітей та інші будинки штабних і обер-офіцерів; обивательські ж усі розташовані поза фортецею. Серед них на увагу заслуговує училище для шляхетних сиріт і міщанських дітей жіночої статі.

Це училище збудоване дерев'яним, майже поза містом, у ньому навчаються кілька шляхетних сиріт та дітей різних чинів. Їх приймають у віці не старше п'яти років і виховують та навчають до повноліття на кошт казенний та пожертви добродіїв. Зразок їхнього утримання й навчання взято з виховного дому шляхетних дівиць у Санкт-Петербурзі. Тут їх навчають російської та німецької грамоти, арифметики, малювання, танців та шиття. Головну опіку над ними взяв на себе губернатор Язиков, а нагляд і викладання деяких наук доручив одній німкені, дружині міського лікаря.

Інше училище тут називається просто пансіоном і своїм заснуванням також завдячує тому ж пану Язикову. Його старання і тут було великим, однак інших потрібних для цього людей не вистачає; головний не-

Рис. 11. Кременчук, кін. XVIII ст. Чорно-біла фотокопія акварелі М.Іванова, кольорована за допомогою комп'ютерних програм штучного інтелекту.

долік у ньому полягає у вчителях. Утримувач цього пансіону, затверджений губернським правлінням, є один француз Брокар, який узявся утримувати пансіон із тим, щоб приймати дітей від дворян на повне своє утримання й навчання з оплатою по 150 рублів на рік за кожного. Для підтримки його у цьому намірі з казни йому визначено двісті рублів платні, великий кам'яний будинок, дрова та інше, а за це він зобов'язався навчати разом із вільними ще шістьох державних дітей безкоштовно. Учителів він утримує власним коштом, та й сам займається викладанням.

Окрім того, є ще міська школа, заснована для бідних дворянських дітей і різночинних, які всі, так само як і дівоче училище, перебувають на казенному утриманні з деякою відмінністю між дворянами та різночинцями. Їх навчають мовам і деяким наукам; тих, котрі підростили й успішно навчалися, пан губернатор використовує у заснованому ним так званому кадетському корпусі.

Навпроти Кременчука, на праву боці ріки, є інше містечко — Крюків. До нього для постійного сполучення, а також тому, що дорога до Херсону проходить через нього, влаштовано через Дніпро добрий міст на плотах, довжиною майже версту. Це невелике містечко, попри сусідство з губернським містом, має своє повітове правління. Побудоване воно так само, як і Кременчук, — з великими прямими вулицями, а крім того, має й невелику фортецю. У ньому під час моровиці утримувався карантин. Будівлі всі дерев'яні, розкидані рівним полем і становлять не більш як 200 будинків, у яких мешкають, окрім чиновних людей, державні поселенці, власницькі та українські піддані, невелика кількість купців, міщан і цехових. Церква колись була закладена, але не збудована, і тому жителі ходять до церкви в Кременчук.

Околиці міста становить високе від заплавних місць і тверде поле, на якому земля чорноземна, змішана з

піском; однак що ближче до Дніпра, то піски глибші. Поле це, може, через твердість і сухість ґрунту, навіть трави майже не родить, за винятком тих місць, де є затоки або озера; у далині ж воно оточене високим підвищенням...

У Крюкові є казенний сад для динь та кавунів, при якому насаджено й кілька плодкових дерев, а понад те стараннями призначеного туди садівника Білава з Бранденбургії розведено чимало іноземних квіткових рослин і деяких українських городніх овочів. Серед них — глечиковий гарбуз (*Cucurbita lagenaria*), який після висушування використовують замість пляшок, у яких українці як удома, так і в місті возять воду, квас тощо. Дивовижною рослиною з цього ж роду була *Cucurbita melorego*, завбільшки у діаметрі близько фута чи більше, кругла, але пласка, дуже схожа на перський тюрбан; на верхній стороні посередині має чотири пухирі, що хрест-навхрест стоять, і ззовні оточені шорстким краєм. Я отримав уже спілий і висушений плід, у якого листя побачити було неможливо. Що ж до насіння цієї рослини, то наглядачі за такими дивними речами не хочуть, аби й в інших місцях ними дивувалися.

Крім того, у цьому саду були: *Cucumis anguinus*, *flexuosus*, *anguria*, *Dubaim* та інші особливі різновиди, які, однак, ніде не вживаються, окрім як задля цікавості, за винятком перших двох, що вживаються так само, як гарбуз. Крім платні садівникові, на сад не визначено жодної суми, а мусить він утримуватися сам собою, та для тієї мети, задля якої його заведено, більше й не потрібно. Найкращі дині й кавуни родяться тут і звідси посилаються до двору.

Як динь, так і кавунів, ніде, окрім цього саду й Єлисаветградського, не знайти стільки різновидів: вони і за шкіркою, і за м'якоттю, насінням, смаком і величиною бувають тут найрізноманітніші. Серед насіння найцікавіші мармурові, з яких виростають кавуни як

жовті за м'якоттю, так і червоні. Насіння з них, хоча пан губернатор дає лише тим, кому сам визнає за потрібне, все ж можна знайти і на ринку. За величиною подавали йому ж, панові губернатору, на стіл кавуни вагою у 43 фунти і чудового смаку. Серед динь найкращими вважаються із зеленою м'якоттю. Найкращі дині й кавуни з цього саду відправляються до двору й на стіл панові губернатору, решта ж, як і інші харчові й столові овочі, продаються на утримання саду. Крім цього саду, за чотири версти від міста є ще один, в якому утримуються лише плодкові дерева.

Річка Дніпро, що протікає між Кременчуком і Крюковом, має за мостом ширину близько трьох чвертей версти, але глибина її не всюди однакова: піщані мілини, а також каміння, яке щороку переноситься течією під водою і над нею, роблять прохід повз Кременчук для великих суден непридатним і небезпечним. У повільній річці стає подібною до просторого Дунаю, займаючи всі низини обабіч, а також острови, що лежать навпроти міста, й саму забудову у долині до піщаних пагорбів від Кременчука. У цій великій річці і при такому значному місті немає особливих рибних ловів, а ловлять тут здебільшого великі й малі ледачкуваті українці, сидячи на мосту все літо з вудкою, на яку їм трапляються плямисті йоржі, окуні, коропи, під'юзки та інша біла риба. У затоках водиться безліч дикої птиці, яку стріляють, а крім того багато ловлять там раків, які надзвичайно великі й смачні.

Як у Дніпрі, так і в затоках росте безліч бодяги (*Spongia fluviatilis*), яка зростає на дні високо, гіллясто й являє собою чудовий, зеленого кольору корал. Також у великій кількості трапляються тут купками мушлі, приставши до каменів і одна до одної, однак ані їх, ані бодяги у вжиток тут не беруть.

На лівому й правому березі Дніпра, між двох міст, а також ідучи до піщаних пагорбів і біля їхнього під-

ніжжя, знаходяться гранітні пласти, що тягнуться уривчасто зі сходу на захід; один край виступає й переривається порогом, а другий схилом опускається в землю на південний захід. Подекуди серед пісків траплялися гладкі, тверді площі, ніби вкриті сплавленою з піску кіркою, в якій часто стирчать, подібно до серпул вапнякові трубочки — деякі іржаві, інші ні, і при тому одні наскрізні, інші зарослі; я викопував такі трубочки завдовжки у два дюйми й більше, але вони всі були дуже крихкі.

Кременчук, кажуть, має свою назву від польського Krzemetzik (кремінець), але чому так названий, довести не можна, хіба що перші поселенці, які були вихідцями з Польщі, прозвали його за каміння, що траплялося на річці й серед пісків. За тих поселенців він був, як і Крюків, простим селом; а згодом, зі зростанням населення, став містечком. Коли ж генерал-поручник Хорват вивів із Цісарії кілька тисяч різних народів для поселення на цих пустельних місцях, його зробили ротним містом, а потім, 1764 року, тут заснували губернське правління, що було переведене з Єлисаветградської фортеці, де до того часу перебувала провінція...

Новоросійська губернія поділена на дванадцять повітів: Кременчуцький, Полтавський, Новосенжарський — усі три по лівий бік Дніпра; Крюківський, Єлисаветградський, Ольвіопольський, Новопавлівський, Інгульський, Херсонський, Кизикерменський, Нікопольський та Саксаганський. До неї ж належить Кінбурнська коса, що лежить між Дніпровим лиманом і Чорним морем, на якій стоїть фортеця Кінбурн.

Головним містом цієї нової губернії є вищеописаний Кременчук, що стоїть на лівому березі Дніпра, і весь його повіт також залишається на тому ж боці ріки. За площею він охоплює 258 000 десятин**, із

** Десятина – 2400 кв. сажнів, що становило 10 925 м², тобто 1,0925 га.

яких невелика кількість вважається непридатною землею. Звичайно вважають під орними землями 154 938 десятин, під сінокосами — 83 792 десятини, під лісом — 9 000 десятин. Із поселень у ньому є 8 містечок, так названих тому, що в них є хоч якийсь укріплення для захисту; 6 слобід; 12 сіл, 4 хутори; у них було 39 церков, один монастир і одна розкольницька каплиця. Жителів місцевих — державних та власницьких селян — трохи більше 14 000, а разом із відставними людьми, старшинами й козаками — понад 20 000 душ.

Крюківський повіт лежить по другий бік Дніпра, навпроти Кременчуцького, і межує з Саксаганським, Єлисаветградським та Польщею; у ньому понад 563 000 десятин землі; він найродючіший і найбільш заселений серед усіх повітів. У повіті нараховують військових поселень, перейменованих із колишніх рот і слобід, 39; розкольницьких поселень — 4; власницьких слобід, які зовсім не такі, як у Росії, а незрівнянно менші, — 140, усіх домів близько 10 374; церков — 42 і дві розкольницькі каплиці. Крім того, у цьому повіті є одна водяна пилорама; борошняних водяних і вітряних млинів — 90; один державний цегельний і черепичний завод. Усього жителів у повіті понад 30 700 душ, із яких 28 600 душ — державних та власницьких селян; решта — різного звання відставні чиновні люди. У цьому повіті, крім Крюкова, є ще інше місто — Крилів, що стоїть на великому польському кордоні при впадінні річки Тясмин у Дніпро, на відстані 25 верст від Крюкова.

*Фрагменти публікуються за виданням:
Путешественныя записки Василья Зуева от С.-Петербурга
до Херсона в 1781 и 1782 году. —
СПб.: Императорская Академия наук, 1787. — 273 с. —
С. 214–223 (переклад із російської).*

Василь Федорович Зуєв (1754 – 1794) – вчений-біолог, географ, мандрівник.

У віці 14 років (1768–1774) брав участь у великій експедиції під керівництвом Петра Симона Палласа. Виконував самостійні наукові завдання: мандрував по Уралу, Обдорську, Березову, Індерських горах, досліджував річку Об (що впадає в Північний Льодовитий океан).

У 1781–1782 роках В. Зуєв досліджував території між Бугом, Дніпром, дельтою Дніпра до Херсона. Результатом стала книга «Путешественныя записки Василя Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году», видана 1787 року у Санкт-Петербурзі та з німецьким перекладом (Дрезден, 1789).

У цьому творі В. Зуєв залишив ґрунтовні географічні та етнографічні нотатки про українські міста (в тому числі Кременчук), дніпрові пороги, солоні озера між Полтавою й Кременчуком. Автором зроблено окремі ботанічні й зоологічні акценти, а також перші археологічні замальовки — про кургани, «кам'яні баби» (стели), зокрема Товсту могилу.

З усіх мандрівних записок про Кременчук кінця XVIII століття, праця В. Зуєва є найбільш детальною, наповненою фактологічними даними. То ж не дивно, що історики й краєзнавці здебільшого саме її використовують для опису міста кінця XVIII ст, а також для пояснень тогочасних записок інших авторів. Водночас, стиль викладу у В. Зуєва доволі важкий, з розлогими реченнями і великими абзацами. Тому під час перекладу українською текст був дещо адаптований для легшого сприйняття, при цьому було максимально збережено стилістику та лексику, а також, звісно, фактаж.

Записки Зуєва, що стосується Полтавщини взагалі та Кременчука зокрема, детально розібрані у праці «Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року» за редакцією к. і. н. О. Супруненка [1], тому

тут зупинимося лише на окремих моментах, що стосуються опису наддніпрянського міста.

На початку опису Кременчука В. Зуєв (а поряд із ним й інші тогочасні мандрівники) окрему увагу приділяє піскам, котрі оточували місто і, напевне, були однією з причин, чому у давніші часи різні поселенці не затримувалися тут надовго. Разом із частими весняними по-

веннями, рухомі піски завадали неабияких проблем. Справді, ширина прибережної смуги, зайнята піщаними дюнами біля Кременчука, досягала від 4 до 5 верст [2, с. 63].

Єдиним способом вирішення цієї проблеми, як і писав В. Зуєв, могло бути засадження цього простору деревами. Але робити це планомірно почали лише з другої половини XIX століття, масовано висаджуючи сосни і чагарники.

Забудові вулиць прямими лініями, про яку писав далі В. Зуєв, Кременчук завдячує регулярному плану 1752 року. Місто було одним з перших на території Лівобережної України, що отримало такий план. Регулярна мережа у місті складалася з вулиць однакової ширини, за винятком головних, спрямовувалась у бік Дніпра і мала розімкнені перспективи. Однорідно-монотонний ряд прямокутних кварталів перебивали дві прямокутні площі [3, с. 9–10].

Окрім опису В. Зуєва, уявлення про вигляд фортеці маємо вже з планів Кременчука XVIII ст. Так,

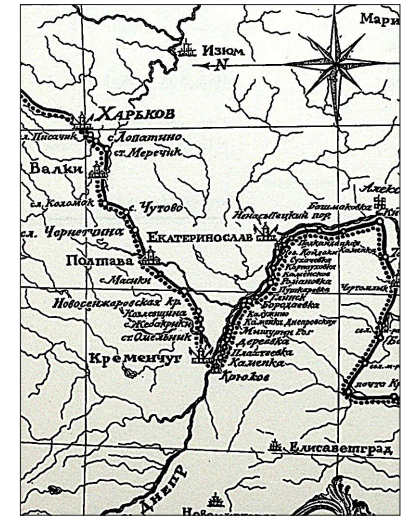

Рис. 12. Кременчук та Крюків на фрагменті карти з книги «Мандрівні записки Василя Зуєва...».

за кресленням й описом 1774 р., на її території розташовувалися дві церкви (Преображенська та Успенська), старий форпост (внутрішній замок, згаданий Е. Челебі), губернська канцелярія, митниця, гауптвахта, губернаторський, комендантський і генеральський будинки, шпиталь із аптекою, провіантські склади, чоловіча та жіноча казенні школи, а також селітряний завод і лісопильний вітряк. А ще – будівлі місцевих мешканців, площі та «діловий двір» [5, с. 462].

Загальний вигляд Кременчуцької фортеці та частин міста відомі з малюнків кінця XVIII ст. Йоганна Мюнца (1727 – 1798), Василя Петрова (1770 – 1810), Вільяма Хатфільда (роки життя невідомі).

У цьому плані дуже цікавим є один із малюнків В. Петрова, на якому зображені ворота до фортеці. Напевне, це й є ті самі єдині збережені на той час, про які згадував В. Зуєв [5, с. 465, вкл. VI].

Щодо описаних В. Зуєвим училищ, то відомостей про їх конкретне місцезнаходження не збереглося. Проте, їх згадують у своїх записках та щоденниках інші мандрівники, що бували в Кременчуці в останній чверті XVIII століття. При цьому М. Озерецковський 1783 року зауважує, що навчальний заклад для юнаків «занепав» (див. с. 56), а Ф. де Міранда у 1787 році досить колоритно та з відвертою насмішкою описує начальницю дівочого закладу (див. с. 67).

Варто також звернути увагу на розбіжності в імені француза, який керував пансіоном для хлопців. В. Зуєв називає такого собі Брокара, водночас інші джерела вказують на Фросара, описуючи ті ж самі умови праці іноземця [6, с. 39].

Крюків на час написання записок В. Зуєва мав статус повітового містечка Новоросійської губернії (з 1764 року), згодом був віднесений до Катеринос-

лавського намісництва (1784), а з 1796 р. втратив повітовий статус і був приписаний до Кременчуцького повіту. У 1803 році став посадом Кременчука, а з 1817 – його частиною [7, с. 433].

Василь Зуєв щедро описує казенний сад у Крюкові й загалом природні ресурси Кременчука та околиць. Подібні описи ми можемо прочитати й у інших мандрівників, дуже детально та науково – у того ж Й. Гільденштедта (див. с. 39).

Джерела та література

1. **Зуєв В.** Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року / Упорядн. та наук. ред. Супруненко О. Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 48 с.: іл.
2. **Гуров А.** Геологическое описание Полтавской губернии. — Харьков: Изд. Полтав. губ. земства, 1888. — 1033 с.: ил.
3. **Лушакова А.** Особливості формування архітектури Кременчука середини XVIII – початку XX століть / НДІ теорії та історії архітектури і містобудування. – К., 1996. – 289 с.
4. План м. Кременчука 1774 року // Науковий архів Кременчуцького краєзнавчого музею. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 170.
5. **Ейсмонт В.** Кременчук та його фортеця на малюнках XVIII століття // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2025. – Вип. XX. – С. 461-466, кол. вкл. VI.
6. **Євселевський Л.** Кременчуччина з давніх часів до XIX століття. – Полтава: Криниця, 1995. – 95 с.: іл.
7. Крюків // Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – С. 433-434.

1783 р.
Микола Озерецковський
Мандрівка по росії

1 червня. Кременчук, якщо їхати з півночі на південь, стоїть на лівому березі Дніпра на досить піщаному й рівному місці. Старе місто вельми мале й обнесене простим земляним валом, який тепер у багатьох місцях майже зовсім осипався. Але старе місто з новим складають доволі значної величини місто. Гарних будівель небагато, здебільшого мазанки. Був тут спершу казенний пансіон для навчання юнацтва, та тепер він занепав. Виховний дім для дівчиць, де дівчата всякого звання виховуються, ще утримується, хоч і не зовсім на добрій основі. Садів тут дуже багато, з яких є вельми просторі, але виноградних, з тієї причини, що цей плід дуже погано тут родиться, не розводять. Нещодавно в місті заведено цукрову фабрику, що цукровий пісок отримує з Херсона.

Фрагмент публікується за виданням: Озерецковський Н. Я. Путешествие по россии. 1782–1783. – СПб.: Лики росси, 1996. – С. 132–133 (переклад із російської).

Микола Якович Озерецковський (1750 – 1827) – вчений-натураліст, мандрівник, академік імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі.

У 1770–1780-х роках здійснив низку подорожей по російській імперії, зокрема в райони Північної Двіни, Кольського півострова, Білого та Баренцового морів, а також територією сучасної України. Під час цих мандрівок збирав відомості про клімат, флору, фауну, а також про побут і господарство місцевого населення.

Про Кременчук М. Озерецковський у своїх подорожніх записках залишив зовсім небагато відомостей. Однак, навіть із них ми дізнаємося про казенний пансіон для юнаків, за який докладніше розповідав В. Зуєв у 1781 році, і він «занепав», а дівочий виховний дім утримувався не надто добре.

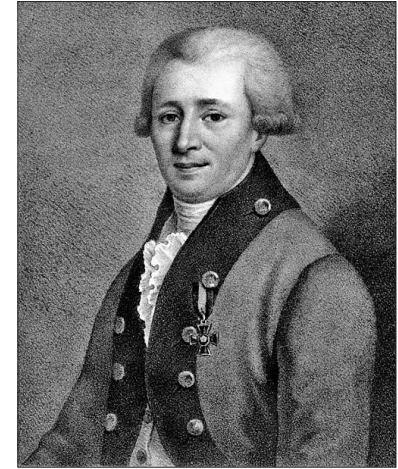

Рис. 13. М. Я. Озерецковський.

Слід зауважити, що ті самі навчальні заклади описують і мандрівники пізніших років, хоча не згадують про їх поганий стан. Можемо зробити припущення, що або їх показували у стилі «потьомкінських деревень», або ж рік від року їх становище змінювалося.

Цукровий завод, до якого возять цукровий пісок із Херсону – це казенне підприємство, що знаходилося на розі сучасних вулиць Миколаївської і Небесної сотні, згодом було викуплене купцем Масленниковим [1, с. 116]. Цікаво, що інші мандрівники, зокрема барон Кампенгаузен, вказували, що цукор завод отримував сировину із Москви (див. с. 74).

Література

1. **Лушакова А., Евсильевский Л.** Улицами старого Кременчуга. – Кременчук: Вид-во «Кременчук», 2001. – 224 с.: іл.

1786 р.
Шарль-Жильбер Ромм
Подорож до Криму

9 березня ми виїхали з Мозоліївки до Городища [Градизька], що лежить за 16 верст від Кременчука. Затока Дніпра підступає майже до самого Городища, хоча воно й розташоване за 10 верст від річки. При в'їзді до міста видно урвисті, дуже круті береги, між якими, без сумніву, колись протікав Дніпро. У пісках, що тягнуться звідси до Кременчука, видно чагарники, що ростуть серед піщаної рівнини. Навколо цих чагарників вітер, а також, певно, й вода нанесли пісок, який утворив кургани, дуже схожі на скіфські могили. Видається цілком імовірним, що деякі з курганів, котрі вкривають рівнини Малоросії і вважаються за поховання, насправді мають таке саме або подібне походження і схожі зі скіфськими лише за формою...

Рис. 14. Ш.-Ж. Ромм.

Кременчук — невеличке, гарненьке містечко на березі Дніпра, який у цьому місці досягає близько версти завширшки. Вулиці прямі, що надає місту приємного вигляду. Є рафінадний завод. 9-го ми відвідали пана Самойловича — людину, гідну поваги своїми знаннями, а особливо самовідданим вивченням хвороби, сама назва якої вже викликає здригання — чуми...

У цих краях, уздовж берегів Дніпра, трапляється граніт... 8 березня Дніпро

тут скрес і завдав чималої шкоди на березі навпроти першого порогу.

Тут є пансіон для шляхетних дівиць, де їм викладають читання, письмо й різні рукоділля. Існує й подібна школа для такої ж кількості хлопчиків, де вони навчаються німецької й французької мов, математики, креслення та інженерного мистецтва.

Існує проєкт відкрити тут університет, імператриця пожертвувала на це 300 тисяч рублів.

Торгівля Кременчука, безперечно, перевершує київську; в крамницях багато товарів, і в місті значний вплив іноземців. Тут налічується від 700 до 800 будинків; є 800 торговців, а якщо включити сюди й крамниці ремісників, то загалом близько 3 тисяч. У самій губернії — 400 тисяч жителів: росіян, українців, шведів, запорожців, козаків, поляків, вірмен, греків. Лише одна ця губернія утримує десять полків. Кожен солдат служить 14 років, після чого його записують у хлібороби. У цій губернії виробляють багато селітри; могло б бути й чимало солеварень, але цю справу занедбують через легкість добування солі з Криму. Однак селянин платить за неї по 40 копійок за пуд. Тут багато військ.

[Зворотний шлях із Криму, квітень]

На момент нашого прибуття [до Кременчука] річка сягала 2 верст завширшки. І Крюків, і Кременчук були оточені водою й нагадували острови. Вода стояла на 9 сажнів вище звичного рівня й на 9 аршинів вище пересічного весняного розливу. Старожили, яких ми про це розпитували, кажуть, що вже 20 років не було такої великої повені. Дехто, щоправда, пригадує, що бачили воду ще на півтора аршина* вище, ніж цього року. Віддавна мешканці спостерігають за цими розливами Дніпра, й на лівому березі, навпроти губернаторського

* 1 аршин = 28 дюймів (71,12 см).

дому, вирізьблено на камені кілька горизонтальних ризок, перехрещених вертикальною, але без зазначення років. Одна з них розташована приблизно на фут вище того рівня, якого досягла вода цього року. Якби ті, хто планував забудову міста, зважили на ці позначки, чимало жителів не опинилися б тепер без даху над головою, адже водою затоплено близько 312 будинків — місце слід було зводити вище. Багатьма вулицями плавали на човнах, ловили рибу. Незважаючи на велику цього-річну повінь, камені, що утворюють пороги на Дніпрі, не були повністю вкриті водою; униз за течією їх можна було обійти, але піднятися угору було неможливо.

Сіль, яку привозять із Криму для губерній, розташованих вище по річці, розвантажують у Бериславі, везуть сушею до Кременчука й там знову вантажать на барки, щоб далі доправляти водою...

У Мозоліївці ми не змогли переправитися через Сулу, бо дніпровські води загородили її течію. Нам довелося піднятися на 30 верст угору по Сулі до Липового, де ми безперешкодно переїхали її. Ця річка в'ється поміж численних островів і боліт, що розкинулися в долині завширшки в шість верст, яка, вочевидь, раніше була її руслом; береги її підвищені, особливо правий, який крутіший.

Дорогою до Липового ми не раз бачили ґрунти, що при висиханні на повітрі вкриваються білим нальотом, який не має жодного смаку. Він такої ж природи, як і той, що я спостерігав у Херсоні. Жителі Липового ходять за шість верст від свого села по солону воду, на якій варять їжу. При випарюванні вона не залишає осаду; найімовірніше, це морська сіль у земному ґрунті. За посухи ці солончаки не надто придатні для землеробства.

Публікується за виданням: Ромм Жильбер. Путешествие в Крым в 1786 г. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1941. — 79 с. — С. 19–21, 74–75 (переклад із російської).

Шарль-Жильбер Ромм (1779 – 1786) – французький політичний діяч, учасник Великої Французької революції. Народився у м. Рьом у родині королівського прокурора.

У Парижі здобув медичну та математичну освіту, став членом масонської ложі «Дев'ять сестер», де познайомився з графом Олександром Головкінін та Олександром Строгановим. 1779 року переїхав до Санкт-Петербурга, де став особистим учителем графа Павла Олександровича Строганова та мешкав у Росії до 1786 року.

У 1786 році Ромм супроводжував Павла Строганова в освітній подорожі до Криму, відвідав Київ, Кременчук, Херсон, Перекоп, Карасубазар, Феодосію, Севастополь, Бахчисарай та ще низку інших міст.

Під час перебування в російській імперії Ш.-Ж. Ромм займався розвідувальною діяльністю. Він збирав дані про розташування й дислокацію російської армії у новозахопленому Криму та в Таврійській губернії, включно із диспозицією військ і статистикою населення.

Щоденник Ш.-Ж. Ромма французькою мовою про цю мандрівку залишався неопублікованим до ХХ століття. Перший російський переклад щоденника побачив світ у 1941 році в Ленінграді. У записках містяться цінні відомості про Кременчук і його околиці, зокрема, спостереження за повенями.

Описуючи Кременчук, Ш.-Ж. Ромм пише про існування 700–800 будинків. Описуючи місто 1781 року, на п'ять років раніше, академік Василь Зуєв налічує їх близько 500 [1, с. 20–28]. Але обидва звертають увагу на те, що місто має гарний вигляд, прямі і широкі вулиці. Очевидно, що Ш.-Ж. Ромм описував Кременчук, забудований за планом 1774 року, який передбачав саме прямі вулиці. Але за планування й забудови міста тоді не зважали на значну проб-

лему – повені, котрі наставали час від часу через весняні розливи Дніпра.

Ш.-Ж. Ромм прямо вказує: якби планувальники зважали на досвід тих повеней, багато проблем можна було б уникнути. Як ілюстрацію до своїх слів, він розповідає про позначки на виступах гранітної скелі на лівому березі Дніпра.

Зараз це місце відоме, як геологічна пам'ятка природи місцевого значення Скеля – гранітний реєстр. На ній позначено рівень води під час повеней на р. Дніпро 1788, 1820, 1845, 1877, 1888, 1889, 1895 та 1942 років. Але, як відзначає Ш.-Ж. Ромм, не всі позначки на скелі промарковані роками. Серед них і повинь 1786 року, про яку розповідає мандрівник..

У щоденнику Ш.-Ж. Ромма є цікава згадка про намір створити в Кременчуці університет. Такий указ

Рис. 15. Геологічна пам'ятка природи місцевого значення Скеля–гранітний реєстр. Фото К. Пушкарської.

Катерини II справді був, від 1784 року. Після цього у місті почало з'являтися чимало вчених, зокрема, йдеться про професорів Василя Прокоповича та Михайла Ливанова, а також австрійського географа й історика Франца Йозефа Зульцера, який писав про свої плани стати викладачем права чи філософії в університеті, котрий має відкритися в Кременчуці [2, с 55.].

Однак вже після 1792 року губернські училища з Кременчука перенесли до Катеринослава. 1794 року перенесли з Кременчука до Катеринослава і Мінералогічний кабінет, який створювався «під університет» [3, с. 22]. Зрештою, ідея створення університету не була тоді реалізована ні в Кременчуці, ні в Катеринославі.

Джерела та література

1. **Зуєв В.** Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 20–28.
2. **Вирський Д.** Новоросія Incognita: Кременчук 1764–1796 рр. (матеріали з історії регіональної столиці). – К.: Ін-т історії України, 2019. – 214 с.
3. **Чернявский И.** Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784–1805 г. – Екатеринослав, 1895. – С. 22.

1787 р.
Франсіско де Міранда
Щоденник

24 січня. Усю ніч і день ми їхали степом або рівниною, яка тягнеться аж до самого Кременчука, де немає жодного дерева і жодної височини, крім могильників, що видніються повсюди. Якщо деінде трапляється якесь невелике житло, то воно розташоване у видолинку, відкритому північному вітру.

Шматок холодного пирога і трохи хліба дещо вгамували мій голод, а об одинадцятій вечора я прибув до Кременчука.

25 січня. Опівдні вирушив до князя [Григорія Потьомкіна], який сказав, що чекає на мене вже понад годину, і залишив мене обідати. Зібралось доволі пристойне товариство, а після обіду ми слухали знаменитий оркестр російських мисливських ріжків — справді найкраще з усього, що досі придумано, щоб отримати звук глибокий і водночас приємний. Виконавців було понад 65, а розміри ріжків — від 12 футів до менш ніж одного. Кожен із них бере лише одну ноту, тому деякі музиканти грають одразу на двох інструментах. Усе разом справляє враження органа, з тією перевагою, що крещендо звучить дуже добре, а димінундо дає чудовий звук — значно повніший і красивіший, ніж у будь-якого іншого інструмента. Навіть трелі чудово виконують два ріжки. Ріжкарями диригує пан Лоу (німець), а рештою музикантів — Розеттер. У хорі, як мені сказали, понад 80 осіб.

Оркестр грав майже весь вечір, і князь наказав спеціально для мене виконати щось особливе — ораторію Сарті №120, написану з цього приводу. Вона здалася мені чудовим твором, найкращим із усього, що я чув цього дня.

26 січня. Серед військових, із якими я тут познайомився, генерал-аншеф князь Долгоруков, як мені зда-

Рис. 16. Кременчук, кін. XVIII ст. Чорно-біла фотокопія акварелі М. Іванова, кольорована за допомогою комп'ютерних програм штучного інтелекту.

ється, людина шляхетна й витончена, добре обізнана у своїй справі. Він брав участь у Чесменській битві й розповів мені, що висадився в Албанії всього із чотирма чи п'ятьма офіцерами. Ми довго розмовляли про військове мистецтво, і, на мою думку, він міркує дуже розсудливо та з глибоким знанням справи.

Знову й знову слухали музику, а в перервах — хлопчачий хор, складений із вихованців консерваторії, заснованої тут імператрицею для розвитку вокального жанру, адже помічено, що українці переважно мають чудові мелодійні голоси. Потім, аж до вечері, виконували квартети Боккеріні, після чого я пішов додому.

27 січня. Зранку Кисельов і я здійснили поїздку містом у санях; місто нічим особливим не вирізняється, а його населення, за словами губернатора, становить

лише 7 тисяч мешканців; втім, воно засноване нещодавно. Ми оглянули дім князя [Потьомкіна], що розташований трохи більш як за версту від міста, з садом, де влітку буде дуже гарно. Потім відвідали дуже зручно розташований рафінадний завод, куди цукор надходить у неочищеному вигляді з Херсона, а раніше доставлявся із Москви. Там мені траплялися каторжники з відрізними носами і тавром на чолі.

28 січня. Нам показали батальйон Катеринославського піхотного полку, сформований так само, як і той, що ми бачили в Криму; особовий склад його виглядає аж ніяк не краще. Представляв [цей підрозділ] генерал-майор Кутузов.

Обідали у мадам Хейкім, де була також якась англійка, пані Фаншо, дружина підполковника тієї ж національності, який тепер перебуває тут на службі. Вона надзвичайно дотепна, і ми добряче повеселилися. Потому почалися танці, і я вперше в житті танцював англійський контрданс і полонез.

Там само я познайомився з архієпископом Амвросієм, прелатом місцевої єпархії, і розмовляв із ним наполовину латиною, наполовину французькою. Він

Рис. 17. Вигляд частини Кременчука, 1787 рік, малюнок В. Петрова.

справив на мене враження людини освіченої й невибагливої.

29 січня. Сьогодні вранці губернатор надіслав по мене карету з провідником, разом із яким я побував у двох навчальних закладах, заснованих владою. В одному навчаються 72 юнаки та інші охочі, сплачуючи по 12 рублів на рік. Є вчителі граматики, французької та німецької мов, арифметики й географії. Перебування в іншому [закладі], для дівчат, коштує 36 рублів, і там навчають вишиванню, читанню, танцям, співу, грі на фортепіано, — і хоча ці установи ще далеко не досконалі, однак вони приносять відчутну користь. Директорка останнього з них розмальована дужче, ніж «ряжені», що мають тут велику популярність.

30 січня. Вітер дув з боку фасаду князівського дому з такою силою, що всередині було неможливо витримати холод, і доводилося безупинно палити винний спирт, налитий у великі миски, розставлені посеред кімнати на підлозі.

31 січня. Прибув його [Потьомкіна] небіж, пан Самойлов, що їде з Петербурга до Херсона разом із дружиною, яка має приємну зовнішність і вільно розмовляє англійською.

Перед нами пройшов драгунський полк, що, як мені здається, складався з десяти ескадронів, але жоден із них ні на що не годиться. Князь лишився вкрай незадоволений.

1 лютого. Обідав удома, розмовляли, як звичайно. Самойлов здався мені людиною невеликого розуму, а його дружина — посередньою, гонористою і легковажною. Тут я познайомився з бригадиром Кастро де ла Серда, уродженцем Фландрії, що перебуває на російській службі. Понад 40 років тому він був у Іспанії, але тепер уже не розмовляє іспанською. Проживши багато років у Сибіру, став її палким патріотом, звик до тамтешнього клімату тощо. Йому близько 70 років.

Д-р Самойлович поділився зі мною своїми спостереженнями щодо чуми, щеплень проти неї та всього подібного...

4 лютого. Вранці Рібас прислав за мною карету, і я вирушив до нього додому, куди ми звеліли викликати німця-кравця та роздобути трохи сукна. Оскільки вдалося знайти лише [матерію] синього кольору, був пошитий ад'ютантський мундир, а я тим часом придбав вишитий камзол для свого шерстяного костюму, капелюх, шпагу та інше. Мій слуга не розуміє ані єдиного слова, через що я перебуваю у вкрай скрутному становищі. Виручає лише Рібас, який сяк-так мене розуміє.

До другої години дня я заледве встиг одягтися до обіду, але виявилось, що князь чекає на мене у губернаторському домі, де був улаштований розкішний банкет на честь мадам Самойлової, тож я запізнився до столу й у найвишуканіших виразах приніс свої вибачення. Довго розмовляв із пані Фаншо, котра має такий веселий і грайливий характер, який тільки можна собі уявити, а також із її чоловіком, підполковником Фаншо, британцем, який командує батальйоном російської армії. Він брав участь в американській війні і розповідав про неї, ділячись особистими спостереженнями, так само як і про цю країну, яка йому не надто до вподоби.

Був там і Бентам, який говорив зі мною у тому ж дусі й наполегливо запрошував по дорозі до Москви заїхати в Кричев, де дислокований його батальйон, аби познайомити мене зі своїм братом. Той живе разом із ним і готує до видання працю з публічного права, яка невдовзі побачить світ.

Потім я зайшов додому записати сьогоднішні події й виявив, що мій слуга привів якусь дівку, що йому випадково трапилася на вулиці. Як з'ясувалося, у ліжку вона нічим не поступалася найтемпераментнішій андалузці.

5 лютого. ...Відвідав командувача, князя Долгорукова... Він передав мені листи, призначені до Москви, а також розпорядження поселити мене у своєму [московському] домі, виявляючи безліччю дрібниць свою ввічливість і прихильність. Запропонував надіслати якусь холодну страву в дорогу, а я повідомив панові Хейкіму, який запросив нас на обід, вечерю й бал, що ми не прийдемо, оскільки маємо намір негайно виїхати.

Я й справді повернувся до дому Рібаса, який почав розповідати про різні сторони життя цієї країни, зокрема про те, що абсолютно всі листи розкриваються і з них знімають копії. На сургучну печатку дмухають крізь нагріту трубку, сургуч розплавляється, а потім, за допомогою свинцевого зліпка з оригіналу, ставлять такий самий відтиск, який був, — і нічого не помітно. Якщо лист запечатано облаткою або чимось подібним, їх обережно зрізають з одного боку... витягають вміст, а після прочитання, заклеївши [конверт] вузькою смужкою паперу, кладуть у тепле місце, де він швидко висихає, так що не лишається жодних слідів. Буває, що внаслідок маніпуляцій лист порветься — тоді, прочитавши, його без зайвих церемоній кидають у вогонь.

Фрагменти публікуються за виданням: Франсиско де Миранда. Путешествие по Российской империи. —

М. Наука, 2001. — С. 76–83

(переклад із російської).

Себастьян Франсиско де Міранда (1750 – 1816), народився у Каракасі (Венесуела), у заможній креольській родині. Є національним героєм Венесуели, борцем за її незалежність. Професійний військовий, С. Міранда у 1786–1787 роках побував у російській імперії. Користувався великою прихильністю князя Потьомкіна та імператриці Катерини II. Вів щоденник,

в якому записував свої враження про численні мандрівки. Кілька записів щоденника присвячені Кременчуку, де С. Міранда побував 1787 року на запрошення Г. Потьомкіна.

Описуючи Кременчук, С. Міранда багато уваги приділив балам у князя Потьомкіна, палац якого був розташований поблизу нинішнього Міського саду [1, с. 53] і, як він відзначав, був дуже холодним.

Г. Потьомкін на той час був генерал-губернатором Новоросійської губернії, а губернатором-помічником – Іван Синельников (1784–1788).

Саме місто С. Міранда описує мало, втім звертає увагу на деякі факти. Зокрема, що на перших підприємствах (цукровому або рафінадному заводі) працювало багато каторжників, а не вільнонаймане населення.

С. Міранда зазначав, що населення Кременчука 1787 року становило 7 тисяч людей і пояснював це тим, що місто «засноване нещодавно». Таке зауваження може видатися дивним, адже від часу отримання Маґдебурзького права Кременчуком минуло вже понад 150 років. Та наприкінці XVIII століття Кременчук вважали «заселеним по-новому» після того, як з 1770 року тодішній губернатор Федір Воєйков дав дозвіл на прийом до міста нових мешканців [1, с. 45]. Нове населення складали російські старообрядці, переселенці із російських міст, поляки, українці та євреї з Правобережжя, а також греки.

Подана С. Мірандою цифра про 7 тисяч населення, напевне включає не лише постійних мешканців, але й тимчасових. Згідно із Атласом Катеринославського намісництва того ж таки 1787 року, в Кременчуці нараховувалося 4 567 жителів [2, с. 171].

Данило Самойлович, про якого пише С. Міранда, – український лікар, який був засновником епідеміології як науки в російській імперії. Д. Самойлович обґрунтував ефективність щеплення під час епідемії чуми. 1784

року у Кременчуці він провів перші у світі епідеміологічні експерименти, довівши, що чума не передається через повітря. А також проводив одні із перших розтинів померлих від чуми, намагаючись знайти збудника хвороби за допомогою тоді ще примітивних мікроскопів [3]. Д. Самойлович у Кременчуці домігся припинення епідемії чуми. Із всіх жителів Кременчука тоді захворіло 489 осіб, з яких 249 одужали. Згаданий вище

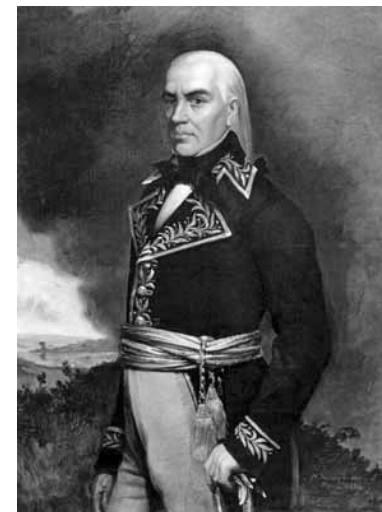

Рис. 18. С. Ф. де Міранда.

І. Синельников, представляючи лікаря до нагороди за самовіддану боротьбу з чумою, захоплено писав: «А Самойлович – про нього інакше не скажеш, як герой чумний, або істинний Ескулап, або, коли хочете, Гіппократ» [4, с. 372].

Згодує С. Міранда і про розвиток в Кременчуці освіти. Губернатор Микола Язиков, який правив містом і краєм у 1778–1783 роках, сприяв створенню чоловічого й жіночого училищ. У закладі для шляхетних юнаків викладали французьку та німецьку мови, а також фехтування [5]. Принаймні, з 1783 року випускникам надавали унтер-офіцерський чин [6].

Як згадується вище у записках В. Зуєва, до жіночого училища приймали дівчат, не старших за 5 років на навчання до повноліття – на казенний і меценатський кошт. Тут навчали російській і німецькій грамоті, арифметиці, малюванню, танцям і шитву.

Начальником училища на час візиту С. Міранди був французький поручник Каспер Фроссард. Жіночим

училищем станом на 1786 рік керувала княжна Єлисавета Хілкова, можливо, саме про неї С. Міранда писав, що вона була «розмальована дужче, ніж ряжені». 1788 року в казенних закладах навчалися 55 дівчат і 42 хлопці [7, с. 71–72].

За даними 1784 року, на чоловіче училище в Кременчуці держава виділяла 9 391 руб. 90 коп., на жіноче – 5 084 руб. 40 коп. [8].

Джерела та література

1. **Вирський Д.** Новоросія Incognita: Кременчук 1764-1796 рр. (матеріали з історії регіональної столиці). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 214 с.
2. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. – Запоріжжя, 2009. – 434 с. – (Джерела з історії Південної України. – Т. 10).
3. **Бородій М.** Данило Самійлович Самойлович. – К.: Наукова думка, 1987. – 152 с.
4. Данило Самойлович. Избранные произведения. Вып. 2. – М.: Изд-во Академии медицинских наук СССР, 1952. – 493 с.
5. Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф. 2069. – Оп. 1. – Спр. 331.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 576. – № 153. П.
7. **Ніколайчик Ф.** Город Кременчук: исторический очерк. – СПб.: Типогр. М. Стасюлевича, 1891. – 217 с.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. V. – Спр. 336. – Арк. 258.

1780-ті рр.

Барон фон Кампенгаузен Записки

Кременчук лежить на довготі 53° і широті 49°. Його назва походить від татарського слова «кременчок», яке означає «дуже безлюдний». Він розташований на лівому березі Дніпра і навколо нього тече невелика річка Кагамлик. Плід, який тут називають терен, і який прикрашає береги цієї річки, а також часто трапляється в степу, називається татарською кагамлик. У цьому місті, яке досі є найважливішим у всій Катеринославській губернії, немає нічого примітного, хоча воно досить густонаселене і веде велику транзитну торгівлю з Білорусією та Кримом. Купці є дуже заможними і серед них багато вірмен, греків і трохи євреїв. Головним товаром є вироби з дерева, яке надходить з Білорусії, линва, дьоготь, смола, пек і залізо, які відправляють до Таврії, звідки привозять турецькі тканини, шкіру, сап'ян, солодощі, грецькі вина і фрукти. Торгівля процвітає завдяки Дніпру, через який тут перекинуто єдиний у цілій губернії міст. Часті розливи річки та нове місто Катеринослав, що побудоване на відстані близько 140 верст звідси, шкодять торгівлі у Кременчуці. Окрім вищезгаданих товарів, крамниці заповнені фініками, родзинками, різними сортами тютюну, мила і, нарешті, рибою, яку називають каракатиця. Вона водиться в Егейському морі, де її збивають з морських скель і потім привозять сюди. Щоб її приготувати, її б'ють об камінь, поки вона не почне утворювати піну. Греки часто її привозять, їдять з червоним солодким соусом і вважають її вишуканою стравою. Сама тварина майже круглої форми і має вісім маленьких хвостиків.

У Кременчуці приблизно 1000 дворів. Тут багато ювелірів, які роблять гарні вироби. Розкольник Мас-

ленников має тут цукроварню, на яку він завозить цукровий пісок з Москви. Пан Рау, німець, має капелюшну фабрику. В цьому містечку можна вперше почути слово базар, яке турецькою означає ринок і від якого походять назви різних міст, як-от Карасубазар, Султанбазар, Ельбазар тощо. Люди тут живуть зовсім інакше. Жителі харчуються переважно м'ясом. Дуже рідко на їхніх столах можна побачити рибу або овочі. Також тут уперше з'являється кислуватий суп, що називається борщ, який їдять щодня, особливо прості люди, й який готують із квашеного буряка (рос. свекла, а українською — борщ) і маленького дудника [яглиці]. Червоний буряк уже можна побачити в Україні та Новоросії, але не так часто, як тут. До цього супу подають маленькі кульки, зроблені з пшеничного борошна і розтертого конопляного насіння, до

якого додають пшоно, і які називають галушками. Тут уперше з'являється молдавське вино. Воно дуже легке і по кількох роках витримки нагадує мозельське вино...

Місцевість навколо Кременчука піщана і вкрита *Herniaria glabra* [остудник голий]. Можливо, там колись протікав Дніпро, який часто змінює своє річище. У його водах є багато гранітних брил, які в деяких місцях піднімаються над поверхнею. На берегах річки знаходять красиві агати. Ця річка дуже багата на рибу. Тут нерідко

можна зловити стерлядь, а ще частіше рибу, схожу на стерлядь, тільки з довшим і загостреним носом. Сом часто досягає семи футів завдовжки, має гладку голову і дуже велику пащу. На верхній щелепі є два довгих, а на нижній — чотири коротші вусики. На спині лише один єдиний плавець. З його плавального міхура готують чудовий клей, а з висушеної шкіри селяни роблять шибки для вікон... Серед інших риб Дніпра є різновид осетра, щука, короп надзвичайно великих розмірів, особливо біля Кременчука, лящ, марена, лин і багато інших. На дні річки знаходять водяний горіх. Козаки кидають у воду повстину, до якої чіпляються горіхи і за допомогою якої їх витягують. У Дніпрі трапляються маленькі черепахи, а також дуже великі, але не дуже смачні раки. По берегах Дніпра водяться їстівні равлики...

Сади навколо Кременчука кишать маленькими зеленими жабами. Часто тут вирощують індійський перець (паприка) та соняшник. З насіння соняшника в цій країні роблять чудову світлу олію. Тут водиться багато сірих ящірок, а от зелена трапляється зрідка...

Після перетину Дніпра біля Кременчука потрапляємо на протилежному березі до містечка Крюкова, де є імператорський ботанічний сад, який не має особливої цінності. Красиві виноградники та велика колекція різних сортів гарбузів, серед яких найкрасивішими є маленький тюрбан у зелену та червону смужку, є єдиними диковинками саду. Під час останньої турецької війни тут був розташований військовий комісаріат.

Фрагмент публікується за виданням: Україна та сусідні землі у XVIII ст. Подорожі барона фон Кампенгаузена.

Переклад Олега Полоза, наукова редакція перекладу Олексія Сокирка. —

Запоріжжя: ФОП Рябцев В. В., 2024. — С. 81–88.

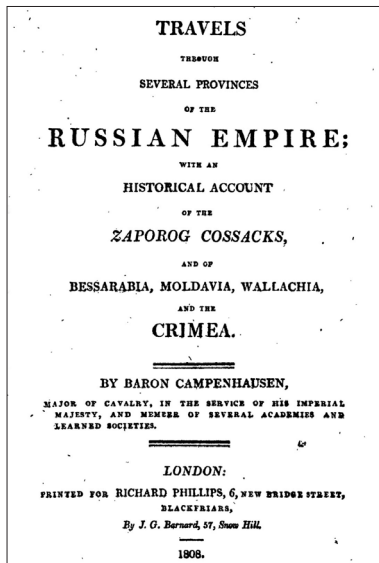

Рис. 19. Титульна сторінка англomовного видання мандрівок барона фон Кампенгаузена.

Лейон Пірс Бальтазар фон Кампенгаузен (1746 – 1807) – письменник і поет балто-німецького походження. Народився і помер у Ризі, навчався у Гетінгені та Женеві, багато подорожував. Служив камергером при Дрезденському дворі, згодом – секретарем з іноземного листування у князя Г. Потьомкіна.

«Подорожні записки» вперше вийшли друком 1807 року у Лейпцизі. Вони охоплюють нотатки, зроблені бароном у 1780–1790-х роках.

Коли саме Л. Кампенгаузен відвідував Кременчук, точно не відомо, швидше за все, мова йде про другу половину 1780-х років. І ось чому.

Так, барон відзначає наплавний міст, «єдиний у цілій губернії», про який відомо, що він після 1789 року був перенесений до Катеринослава. Водночас, Л. Кампенгаузен пише про Кременчук, як важливе місто Катеринославської губернії, що була утворена лише 1802 року. Насправді ж Кременчук до Катеринославської губернії ніколи не належав. У 1784–1789 рр. він був

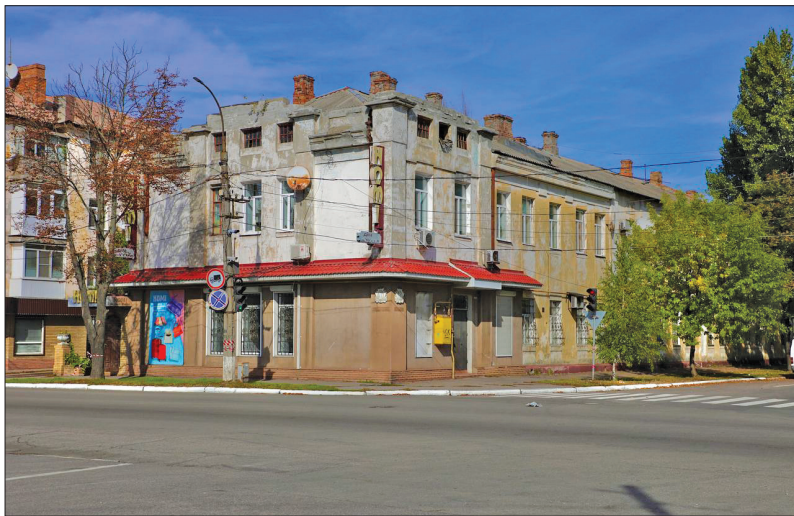

Рис. 21. Сучасний вигляд будівлі, в якій розташовувався рафінадний завод, ріг вулиць Небесної сотні та Миколаївської. Фото К. Пушкарської.

центром Катеринославського намісництва, а у 1789–1796 рр. – віднесений до Градизького повіту того ж таки намісництва (причиною стала велика повінь, про що згадувалася вище). У 1796–1802 рр. Кременчук належав до Малоросійської губернії як повітове місто, а з 1802-го – до Полтавської губернії у тому ж статусі [1, с. 401].

Тож автор записок, вірогідно, ототожнював Катеринославську губернію із намісництвом і його записки про Кременчук стосуються періоду 1784–1789 років.

Як і згадані вище мандрівники кінця XVIII століття, Л. Кампенгаузен відзначає велику роль торгівлі для Кременчука, але при цьому перераховує не лише основні товари (як, наприклад, ліс), а й доволі екзотичні, на кшталт фініків чи каракатиць.

Також із записок барона маємо опис побуту звичайних мешканців, зокрема, згадки про борщ і галушки, виготовлення клею із тельбухів сомів або вікон зі шкури цієї ж риби.

Дізнаємося із записок барона, що цукровий (рафінадний) завод вже не казенний, а викуплений розкольником Масленніковим. Завод цей на початку XIX століття закриють, а будівлю викупить держава для розташування полотняної фабрики. Згодом фабрику перенесуть на інше місце, а тут розташують шпиталь, а потім – військові казарми, які в народі називали «цукровими». Будівля заводу дуже постраждала під час повені 1917 року, 1929 року її відновили під житло для робітників. У такому переробленому вигляді ця будівля збереглася до наших часів і розташована на розі вулиць Небесної сотні та Миколаївської [2, с. 116].

В описі Кременчука Л. Капенгаузен згадує лише два підприємства: цукровий завод і капелюшну фабрику Рау. Водночас, в останнє десятиліття XVIII ст. у місті також діяли збройний, канатний, два кахельні,

коньячний заводи, а в Крюкові – ткацька фабрика. Згадується і панчішна фабрика [3, с. 106].

Також існувала велика кількість ремісничих цехів – чоботарів, ковалів, швеців, пекарів, різників та інших. 1788 року у таких цехах налічувалося понад 300 ремісників-власників [4, с. 154].

Цікавою є згадка про казенний сад у Крюкові – на відміну від попередніх мандрівників, Л. Кампенгаузен не бачить в ньому нічого примітного, крім виноградників і великої колекції гарбузів.

Щодо побіжно згаданого комісаріату в Крюкові у часи російсько-турецької війни 1787-1791 років, то Л. Кампенгаузен, напевне, мав на увазі державний орган, який керував тилем забезпеченням російської армії. Обер-штер-кригс-комісаром був армійський інженер Михайло Фалєєв. У Кременчуці тоді були зведені казарми, казенні кузні, лісопильні та верф у гирлі Кагамлика, на якій будували різноманітні гребні та вітрильні судна. Загалом за час війни – понад 120 одиниць [3, с. 73]. Існував у Крюкові в 1787-1791 роках і казенний магазин (склад) продовольства.

Сам комісаріат, чи то пак комісарська комісія, в 1809 році була перейменована на Кременчуцьку, хоча й залишалася на правому березі ріки [4, с. 111].

Джерела та література

1. Кременчук // Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – С. 401-404.
2. **Лушакова А., Евсилевский Л.** Улицами старого Кременчуга. – Кременчук: Вид-во «Кременчук», 2001. – 224 с.: іл.
3. **Вирський Д.** Новоросія Incognita: Кременчук 1764–1796 рр. (матеріали з історії регіональної столиці). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 214 с.
4. **Ніколайчик Ф.** Город Кременчук: исторический очерк. – СПб.: Типогр. М. Стасюлевича, 1891. – 217 с.

1838 р.

Йоганн Георг Коль Подорожі

Першим, кого ми побачили у Кременчуці, був єврей, а другим — цап, що вискочив на дорогу. Євреї скрізь однакові, незалежно від клімату й широти, а от степова коза значно поступається нашим гірським за жвавістю, спритністю й хитрістю, хоча її все ж вважають вищою за вівцю. Пастухи кажуть: без кількох кіз в отарі неможливо втримати овець разом, бо ті надто дурні...

Як і більшість міст південної росії, Кременчук — новий і процвітаючий, користується разом із Одесою перевагами зростаючої торгівлі Чорного моря. Воно має багато нових і почасти досить поважних будівель. Однак іще мине деякий час, поки дороги перестануть тонути у багнюці. Бо каменоломні поблизу не дають придатного матеріалу для мощення, а використовувати гранітні виступи для цієї мети тут ще не навчилися.

Назва Кременчук означає «місто кременя». Цей камінь тут дуже часто знаходять в околицях.

Хоч місто лежить у краї українців, та все ж головні торговці тут – євреї, вірмени, греки і особливо московити. Українці мають мало спекулятивного духу, що у московитів у крові. Тож місцеві майже всі займаються тваринництвом і хліборобством.

Кременчук є головним портом для всієї Полтавської губернії, в якій проживає понад 1 мільйон людей. Звідси йде забезпечення сіллю, що надходить із Криму і Бессарабії, кількома левантійськими товарами з Одеси і продуктами польських лісів (деревина, смола, коноплі, дьоготь), що спускаються Дніпром.

Експорт же із цього родючого краю є дуже незначний, попри наявність шляху Дніпром. Лише коли в Одесі ціни на зерно дуже високо зростають, через Кременчук

іде експорт хліба. Зазвичай же все зерно споживається на місці, або переганяється на горілку. Вовна, мед і віск — єдині постійні експортні товари.

Природа, на жаль, зробила помилку, перегородивши цей широкий, глибокий і гарний Дніпро скелястими порогами в нижній його течії. Вони не лише перешкоджають судноплавству, а й здавні слугували притулками для різних племен, як-от для відомих запорізьких козаків. Якби не ці пороги — хто знає, наскільки далеко могли б поширитися торгівля й цивілізація Стародавньої Греції по Дніпру, або як могло б піти велике переселення народів...

Під час нашої вечірньої прогулянки ми побачили кілька нових будинків, що будувалися. Люди будують тут своєрідно. Оскільки деревина в цих краях дорога, вони розпилюють стовбури дерев уздовж навіпіл і будують так із півколот. Через це стіни виходять надто тонкими, і тому їх ще обмазують товстим шаром глини. Для цього забивають незліченну кількість маленьких дерев'яних кілочків щільно один біля одного в стіну, потім кидають глину між ними, а потім ще остаточно утискають маленькі камінці між глиною і кілочками, після чого все білять*.

Цей спосіб загальноприйнятий по всій Україні. Іноді також перед нанесенням шару глини стіни ще вкривають повстю із коров'ячого волосу, і ця повсть прибивається тонкими рейками, хрест-навхрест одна на одну. Ці повстяно-глиняно-дерев'яні стіни дають тоді дуже приємний, теплий і сухий будинок.

Кажуть, у Кременчуці є кілька купців, що володіють мільйонами. Проте в нашому постоялому дворі ми не знайшли жодного свідчення якогось поширеного добробуту й достатку. Наші апетити мандрівників ми му-

* За даними на 1846 рік у Кременчуці налічувалося 72 кам'яні та 2393 дерев'яні будинки.

сили вдовольнити лише чаєм і невеликими м'ясними пиріжками (пирогами), які ми привезли з Полтави. Ми попросили яєць. — «Зараз, зараз!» — сказали. — «Але вони вже не зовсім свіжі». Це означало, як ми невдовзі переконалися, що маленькі черв'ячки вже сиділи у них всередині. Ми попросили молока. — «Зараз, зараз!» — «А воно ж у вас є?» — «Єсть, єсть» (тобто є, є!) — Після того як вони заглянули в глечик, вони повернулися з короткою відповіддю: — «Нєт, било» (ах ні, було). — «Ну, тоді дайте нам якогось м'яса, холодної печені, карбонаду!» — «Ах, панове, учора в нас закінчилися карбонади!»

... Нам залишалося втішати себе думкою, що лише дивна вибіркова гостинність мешканців Кременчука заважає розвитку їхніх заїжджих дворів. Загорнувшись у ведмежі шкури, ми проспали до ранку, а тоді вирушили переправлятися через Дніпро.

Річка вже тут дуже велика і могутня, бо вона вже біля Кременчука отримала всі свої значні притоки. Човнярі оцінювали її ширину у 1700 ліктів** ... Лише 9-го або 10-го травня за старим стилем (21–22 за новим стилем), казали люди, вода помітно спадає...

Ми ледве відштовхнулися від берега, як я побачив вир у воді і щось чорне під ним. Човнярі прямували просто на нього, і я спитав одного з них: «Що це?». Але він не мав часу відповісти, бо ми сіли на верхівку чорної гранітної скелі. Човен ліг на бік, і в ту ж мить, від сили удару, кілька наших коней, злякані, стрибнули за борт. Прив'язані тварини потягли човен набік, ...і якби ми не розрізали швидко линви, то миттю потонули б. Коні попливли в далі, урешті досягли мілини і зупинилися посеред річки на піщаній косі... Зчинився великий переполох, а спроби човнярів зняти човен зі скелі були дуже незграбні. Ми щомиті чекали, що перекинемося.

** Трохи більше кілометра.

На березі стояла юрба глядачів, але ніхто не поспішав допомогти. Я ж викликав загальний сміх, вигукнувши «Дайте ложку!» замість «лодку!» — човен. Попри те, що це міг бути мій останній «урок» російської мови, я не міг не розсміятися разом із усіма.

На іншому боці річки, біля самого берега, лежать такі ж гранітні скелі. Вони також виступають по обидва боки берега із ґрунту і простежуються далеко вглиб суші. Ця велика гранітна гряда, яку річка тут прорвала,.. тягнеться над усім степовим плато, утворюючи нижче Катеринослава ті самі знамениті водоспади-пороги.

Навпроти Кременчука, на іншому боці Дніпра, лежить невелике містечко Крюків, яке служить місту за велику комору. Більшість човнів причалюють тут, і головні склади також розташовані тут. Човни на Дніпрі звуться «байдаками» і є надзвичайно дивним видом суден. Особливо вражають вони своїми гігантськими стерновими веслами... Коли я спитав стернового, чому так, він відповів звично для українців, які так само неохоче, як турки, вдаються до пояснень: «Так треба».

У Крюкові зберігається найбільше солі, бо тут знаходяться урядові склади, з яких забезпечується весь навколишній край. Цю сіль привозять частково з кримських степових озер, частково — з берегів Чорного моря та лиманів Бесарабії. Її там, особливо в бесарабських лиманах, добувають у величезних кількостях і частково на місці продають покупцям, які з'їжджаються з околиць; частково ж у великих партіях збирають у складах на Дніпрі... Нині в Крюкові лежить 400 000 пудів солі, а за весь рік вивозиться звідси 500 000 – 600 000 пудів, тобто 20 000 000 – 25 000 000 фунтів.

Фрагмент публікується за виданням: Johann Georg Kohl. Reisen in Südrußland: Neurußland, Odessa, Ausflüge in die Steppen, die Krim. Erster Theil, Band 1. – In der Arnoldischen Buchhandlung, 1841. - S. 7–12 (переклад з німецької).

Йоганн Георг Коль (1808 – 1878) — німецький мандрівник, історик та краєзнавець.

Йоганн Коль вивчав право в університетах Геттінгена й Мюнхена, працював вчителем у Курляндії, потім багато подорожував російською імперією, а згодом – країнами Європи, Північної Америки.

В Україні Й. Коль побував 1838 року, про свої подорожі писав у кількох книгах, зокрема, «Мандрівки в Південну Росію» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Україна, Малоросія» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Буковина, Галичина, Краків і Моравія» (1841). Його книги видавалися різними мовами, уривок про Кременчук подано за англomовним виданням 1844 року.

У цей час економіка в нових землях імперії стрімко розвивалася після завершення виснажливих турецьких і наполеонівських воєн. Територія колишньої Гетьманщини пережила черговий адміністративний поділ і з 1802 року Кременчук відійшов до Полтавської губернії. Повітове місто втратило своє воєнне стратегічне значення, однак набуло все більшої ваги, як регіональний торговельний центр. З'являються нові підприємства. Так, М. Арандаренко 1846 року надає інформацію про фабрику поміщика Потьомкіна із ливарнею на паровій машині, також лісопильню на паровій тязі. Наводить перелік із 37 заводів, серед яких саловарені, маслoбійні, шкіряні, кахельні, цегляні, канатні, пивоварні та інші [1, с. 120–121].

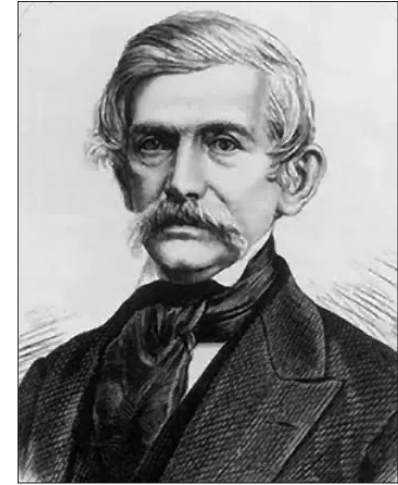

Рис. 20. Й. Г. Коль.

У місті зростала кількість купців і більшість з них були московитами, у тому числі і з роскольників. При цьому Йоганн Коль добре бачив і розумів різницю між українцями та московитами, звертаючи увагу на те, як в Україні ненавидять північних сусідів.

«Огида українців до москвинів, їхніх гнобителів, є така велика, що її можна назвати ненавистю. Ця ненависть радше збільшується, а не зменшується. З другого боку, українці після того, як скинули польське панування, ставляться до поляків не зле. Найгірше, що скажуть про поляка, — це „дурний поляк“, але про москвина завжди „проклятий москаль“», — писав мандрівник [2, с. 264–265].

Разом із тим, на початку своєї розповіді про Кременчук, Й. Коль досить неполіткоректно (що звично до його часу) звертає увагу на велику кількість євреїв у місті. Справді, станом на 1846 рік у Кременчуці та Крюкові проживало 17 тисяч осіб постійного населення, з них євреїв — 4177 [1, с. 118, додатки на с. 44]. І частка євреїв серед мешканців міста постійно зростала.

Причина цього — наслідки крайньої нетерпимості до іудеїв у Московській державі. Їм заборонялося навіть тимчасово перебувати в її межах. Натомість у Гетьманщині таких заборон не існувало, і, незважаючи на московські обмеження, наприкінці XVII століття на її землях почали потрохи оселятися євреї. На початку XVIII століття видавалися імператорські укази щодо тотального вигнання всіх євреїв, окрім вихрестів. Натомість, Катерина II почала сприяти оселенню євреїв, як іноземців, на території Новоросійської губернії з метою її швидшої колонізації. Після першого поділу Польщі 1772 року і приєднання до імперії земель зі значним єврейським населенням йому було даровано всі права підданства. А після ліквідації Запорізької Січі 1775 року переселення єв-

реїв на землі Півдня сучасної України стало масовим і набуло ознак державної політики.

Зрештою, 1804 року Олександром I було видано «Положення про облаштування євреїв», яким було вже офіційно затверджено смугу осілости. Євреям дозволялося жити переважно у містах та містечках на землях, що раніше належали Польщі та в Гетьманщині. У подальшому було видано ще кілька указів, що звужували смугу осілости, зокрема, їх виселяли із прикордоння з Австрією, нібито для боротьби з контрабандою [3].

Таким чином, євреї змушені були оселятися у містах, де займалися ремісництвом, торгівлею, медициною, вчителюванням тощо, а згодом долучилися до розвитку промисловості. Кременчук став одним із найбільших єврейських містечок, їх частка в населенні міста на початку XX століття досягала понад 50% [4, с. 2].

Й. Коль також звернув увагу на ще на одну особливість національного складу населення Кременчука, а саме на те, що торгівлею займаються переважно московити, а українці — тваринництвом і землеробством. Й. Коль пояснював це тим, що українці не мають того «спекулятивного духу», що є у московитів. Але це було й наслідком імперської політики, адже купці приїздили сюди саме з Росії практично від перших днів ліквідації Гетьманщини.

Про кількість населення у Кременчуці Й. Коль даних не залишив, але згадував, що загалом у Полтавській губернії проживало понад 1 мільйон людей. М. Арандаренко станом на 1845 рік, тобто через 8 років після поїздки Й. Коля, називає цифру 1 636 317 душ [5, с. 53].

Щодо жвавої торгівлі сіллю, на яку Й. Коль звернув особливу увагу і назвав обсяги у 500–600 тисяч пудів, то М. Арандаренко у 1846 році писав вже про

3 мільйони пудів щорічно. Також він наводив дані щодо прибуття до міста 50 тисяч чумацьких возів щороку, а за літній сезон – 416 суден і 616 плотів [1, с. 122].

Дещо дивним є те, що перебуваючи в Кременчуці 1838 року і згадуючи байдаки на Дніпрі та жваву торгівлю з використанням цієї ріки як основної торговельної транспортної магістралі, Й. Коль нічого не пише про пароплавний рух річкою. Це при тому, що вже з 1823 року тут була відкрита пароплавна пристань, а регулярний рух суден на паровій тязі почався з 1830-х років.

Джерела та література

1. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году: в 3 ч. – Полтава: В типогр. Губерн. Правления. – Ч. 3. – 1852. – 434 с., додатки.
2. З книги Йоганна Георга Коля «Україна, Малоросія». Про побут українців і їхнє ставлення до росіян (1841 р.) // Панчук І.І. Історія України очима іноземців: довідник-хрестоматія. — Тернопіль: Мандрівець, 2009. — 304 с.
3. Електронний ресурс. Смуга осілості // Енциклопедія історії України. – http://www.history.org.ua/?termin=Mezha_osilosti
4. Матеріяли до опису округ УСРР. Кременчуцька округа. – Харків, 1926. – 56 с.
5. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году: в 3 ч. – Полтава: В типогр. Губерн. Правления. – Ч. 2. – 1849. – IV, 384 с.

1861 р.

Переходовець (Олександр Кониський) Вісті з Кременчуга: подорожні записки

Од Полтави до Кременчуга стовповим шляхом щитається 113 верст; стоїть він біля самісінького Дніпра, а супротив нього на тім боці Дніпра стоїть посад Крюків. Кременчуг город великий, та не чепурний; будинки почорніли, вапно на них пооблуплювалось, криші пообдирались, а хазяїнам і гадки мало. Бачте – все ніколи, народ комерческій. Коли почують, що їде хто-небудь важний, от поліція гукне – на головній Херсонській вулиці підметуть, підмажуть, підбілять на живу нитку та й годі; а проїхав важний, пішло знов усе на старий лад.

Деякі вулиці вимощені камнем, та вимощені без толку: каміння покладено такими здоровенними кусками, що ні їхать, ні ходити гаразд не можна. Через Кременчуг проведено телеграф на Київ, Полтаву, Єкатеринослав і Миколаїв – се діло дуже добре, та не для всіх. Раз мені довелось бачити, як один бідний купець тричі переміняв депешу. Приніс раз – не приймають через те, що написано не сьогодні, а севодні; переписав він, подає – знов не приймають, через те, що написано цены, а не цѣны: треба було втретє переписувать. Ну да це ще не велика біда.

От лихо на переправі! Звісно, що влітку через Дніпро переїздить мостом, а весною і восени міст знімають і перевозять на байдаках, на поромах і на дубах.

Се саме пекельна пора для бідних людей, особливо для чумаків; іноді суток двоє або троє стоять та ждуть, поки-то їх перевезуть. Ще їдучи з Кременчуга легше, а вже як їдуть з Крюкова в Кременчуг – тоді просто хоч плач! Не знаю вже через що, чумаки прозвали крюковську переправу аплічівською. Переправа, бачте, тут казенна, а обходиться гірше простої. Сама менша пла-

та – по злотому од чумацької хури. Не скажу вже, хто забирає гроші за переправу, а сам бачив чумака, котрий давав по сороківці од хури, а з нього правили по дві: торгувався він два дні, а на третій з'єдналися на злото-го. Не даром уже самі поліціянти пору переправи зовуть своїми жнивами...

Саме місце, на якому стоїть Кременчуг указало, чим повинні перебиватися кременчужці. Хліборобство тут не з руки, а торг ведеться гарно, особливо лісом. Краще всіх торгує деревом купець Вітков, чоловік гарний і, хоч москаль, а чесний. Крім лісного, ведеться гарний торг хлібов у зерні, і льоном. у городі з крашніною, з бакалією, погрібів з винами – сила силюща, а шинкам і ліку нема; що ступіть, то шинок. Шинкують євреї і поштують народ замість горілки в 25 градусів перевареною водою, заправленою горілкою. Воно й краще: більше вип'ють і п'яні не будуть.

Фабрик з турецьким тютюном у Кременчуці п'ять, а путня з них тільки одна – караїма Дурунчі. Так само і гостинниць аж шість, а дотепної немає ні одної. Зимою (як тепер) у хатах холодно, хоч вовком вий, їсти нема нічого путнього, а гроші деруть так, що аж пучки знають.

Через те, що Кременчуг город торговий – люди живуть у ньому всякі: українці, москалі, німці і євреї, здається, що послідніх найбільше. Куди глянеш, де не повернешся – усюди стирчить євреї. І не диво! Цей безпритаманний народ з роду не привик добувати хліб потовою працею, йому все б коли б легше далось. Інший євреї при здоров'ї, а трудиться не хоче: візьме на коповика сірників, вакси, мила і швендяє цілий день; виникає по всім дворам, і на силу, на силу заробить сороківку. Сором йому найнятися вулицю мести і чесно заробить гроші: куди! Йому краще на зводи та на переводи піти.

Наші кременчужські українці теж стали знікчемлюватися, – цураються свого латаного, а хватуються за чуже

хапане. Одні стали норувить на московський лад і закидувати в речах на а; другі на конці присочують с і силкуються вийти в міщанство, або в панство, і виходять з них якісь перевертні: ні Богу свічка, ні чорту ладан.

Є в Кременчузі громадська безплатна книгарня; у їй до 2000 книжок; заведена вона ще в 1859 році, а й досі не одкрита, так, як слід – хача городська громада і положила давати щороку на книгарню 200 карбованців. Першим робітником на діло книгарні був і є Петро Іванович Стронін. Йому ж треба сказати спасибі і за недільні школи – хлоп'ячу й дівочу. Школи ці одкриті восени 1860 р. При своєму початку вони мали всього тільки 25 карб., котрі подарував городський голова Посников, чоловік щиро прихильний до народного блага. Після, зимою, грали спектаклі і зібрали для шкіл більше 600 карбованців, з них 500 отдали одному надійному чоловікові: він і платить щороку школам 50 карб. проценту. Скільки записано у школах дівчат і хлопців – не звісно; бо у школах нема записної книжки: спершу вона була, та діти, побачивши, що їх записують, злякались, подумавши, що їх поберуть у москалі, і перестали ходити у школу. Дівоча школа йде краще: учиться у ній 35–45 дівчат; учительниць вісім. У хлоп'ячій – учеників буває 25–30; учителів більше 6 не буває. І не диво! З повітового училища тільки два учителі ходять вчить у школу, а другі по неділям лежники справляють.

У комерческім Кременчузі громада не дуже прихильна до шкіл. Єсть такі панії, що з тих, хто ходять учити в школу, насміхаються і дорікають прогресистками. Бридко на душі становиться, як згадаєм, що в наш вік є отакі голови. Найбільша потреба убачається тутечки у дівочому училищі, хоч би 3-го розряду. Для хлопців є таки приходське і повітове училище, а для дівчат тільки два пансіони, у котрих дорого беруть і бідним людям туди хоч і носа не показуй. Кажуть, що дівочого училища не буде потіль, поки ен заведеться городський банк. А про

цей банк ведеться переписка літ більше десяти: і гроші є у думи, і горожани бажають, та ба! то проект не так написаний, то те, то друге – та й зупиняє добре діло.

От і все, що дізнався я про Кременчук. Хіба сказати ще дещо про клуб. Нема ще шести неділь, як у Кременчузі завели клуб, а вже химерна штука вийшла. Один пан дуже був розремствувавсь на те, що громада обрала старшиною невеличкого чиновника, здається колезького секретаря. Ну ще ж дарма, якби посердився собі під ніс та й годі, а то став порочити чесного чоловіка ні за що!....

Публікується за виданням: Основа: южно-русский литературно-ученый вестник / Відп. ред. В. М. Білозерський. – СПб.: Типогр. П. А. Кулиша, 1862. – Ч. 2. – Березень. – С. 78–80. Стилiстика збережена, текст частково адаптований до сучасного правопису.

Олександр Якович Кониський (1836 – 1900) – видатний український письменник, перекладач, педагог і громадський діяч, біограф Тараса Шевченка. Народився на хуторі Переходівка (нині село у Чернігівській області) – звідси походить один із псевдонімів Кониського «Переходовець», під яким він писав до часопису «Основа».

Олександр Кониський за освітою був юристом, з 1856 року оселився в Полтаві, де спершу працював у суді, а згодом здобув адвокатську практику. Багато подорожував, зокрема, Полтавською губернією, спілкувався з місцевими мешканцями, а свої враження описував у творах [1].

«Вісті з Кременчуга» – одні з таких подорожніх записок О. Кониського. Опубліковані у грудні 1861 року вони, напевне, є першими відомостями про Кременчук, написаними українською мовою. І хоч створені у жанрі фейлетону, а не науково-популярної статті,

мають велике значення як джерело вивчення локальної історії.

Переходовця-Кониського можна було б назвати першим викривачем корупції у Кременчуці. Він викриває показушність місцевої влади при приїзді «важних» людей і критикує занедбаність центральних вулиць міста. Найбільше ж дістається перевізникам через Дніпро, які вочевидь спекулюють на своїх послугах, при цьому місцева поліція не наводить порядок, а навпаки – «збирає жнива».

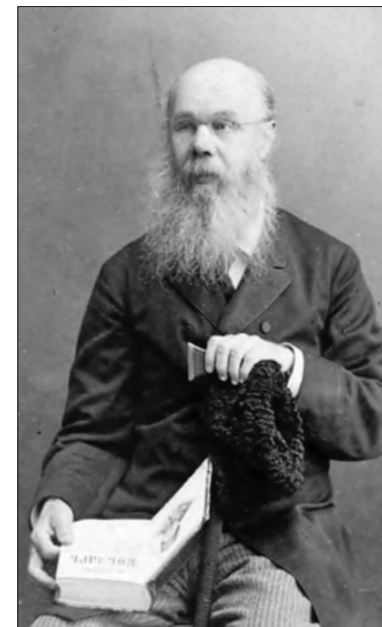

Рис. 21. О. Я. Кониський.

Незвичними для сучасного читача є назви грошових одиниць у О. Кониського. Але вони побутували серед українців після реформи грошової системи в імперії у 1839–1843 роках і багато в чому залишали в розмовній мові грошову систему Речі Посполитої.

Так, 1/2 копійки почали називати шагом, 3 копійки – гривнею, срібний гривеник – сороківкою (40 старих шелягів – копійок); двогривеник – сороківцем; 15 копійок – злотим. Отже, чумаки, який торгувався за переїзд, пропонував по гривенику (10 коп.) за фуру, а з нього вимагали два (20 коп.), а в кінці-кінців зішлись на злотому (15 коп.) [2, с. 68].

До речі, описуючи проблеми переправи, О. Кониський згадує, що в літній час у Кременчуці знову працює паромний (наплавний) міст, попередник якого існував з 1770 по 1789 рік (див. с. 31).

Повноцінна ж переправа у вигляді залізничного мосту, із можливістю проїзду гужового транспорту, з'явиться через 11 років після опису Кременчука О. Кониським. Відкриття мосту відбулося 7 квітня 1872 року – він з'єднав залізничні лінії Харків–Кременчук та Крюків–Єлизаветград [3, с. 402].

Як досягнення, автор «Вістей з Кременчуга» згадує відкриття телеграфу, що зв'язав місто із Києвом, Полтавою та Катеринославом. Перша телеграфна контора в Києві відкрилася 1856 року, через три роки – у Катеринославі. У ті ж роки телеграф провели і в Кременчук. У 1888–1895 роках для приміщення поштово-телеграфної контори був докорінно перебудований будинок колишньої повітової пошти. Ця будівля була знищена під час Другої світової війни, а згадка про неї залишилася у назві Поштового провулку, що прилягає до центральної площі Перемоги у Кременчуці.

Перепетії щодо відкриття першого банку в місті закінчилися лише у серпні 1863 року, коли був відкритий Кременчуцький міський громадський банк. Він розташовувався у будівлі міської думи та магістрату на Торговій площі. Його першим директором став Антонов, заступниками – Кеденко та Найдін. А 1872 року постав і Кременчуцький комерційний банк [4, с. 43, 47].

Серед тютюнових заводів Кременчука О. Кониський справедливо відзначає підприємство Дурунча. Воно належало братам Моїсею та Семену Дурунчів і мало в другій половині XIX ст. річний дохід у 400 тисяч карбованців. Тютюнові магазини розташовувалися у Кременчуці й Полтаві. Брати володіли нерухомістю в цих містах, мали склади і причали в Одесі та Миколаєві. Є відомості про тютюнові фабрики та магазини у Києві та Мелітополі, а також поза межами України – у Вільнюсі, Парижі та Берліні [5].

Рис. 22. Магазин Дурунчі (будинок на другому плані) на вул. Зелено-Константинівській (нині - Небесної сотні), фото кін. XIX - поч. XX ст.

Цікавою є згадка О. Кониського про першу громадську бібліотеку Кременчука. Для книгозбірні свої власні книги, журнали й газети, крім згаданого П. Строніна, пожертвували також кременчуківці Поляков та Ємельянов. Згодом до них приєдналися ще 13 благодійників. З 1862 року книгозбірня розташовувалася у приміщенні Кременчуцького громадського зібрання. І лише з 1893 року громадська ініціатива знайшла підтримку влади – того ж року відкрилася Кременчуцька міська публічна бібліотека, першим керівником якої став М. Пашенко [6].

Як громадський діяч ліберального напрямку і педагог Олександр Кониський багато уваги приділяв народній освіті. Він сам був засновником недільних шкіл у Полтаві, писав для них підручники, добивався впровадження вивчення української мови. Тож не дивно, що окрему увагу в своєму дописі про Кременчук автор звернув на роботу недільних шкіл міста та стан освіти взагалі. Зокрема, критикував відсутність

навчальних закладів для дівчат (за винятком пансіонів).

Справді, жіноче училище другого розряду було відкрите лише 1866 року, згодом воно стало прогімназією, а вже 1876 року – повноцінною жіночою гімназією з 8-річним терміном навчання. Ця гімназія відома під назвою Маріїнської і знаходилася на розі нинішніх вулиць Перемоги та Гоголя. 1875 року з'явилася Кременчуцьке жіноче початкове народне училище [7, с. 167-168].

Джерела та література

1. **Покропивна О.** «Вісті із Кременчуга»: подорожні записки О. Переходовця в часописі «Основа» // Електронний ресурс. – <https://nibu.kyiv.ua/news/260/>
2. **Дорофєєва Н., Комаринська З.** З історії грошей України: навч. посіб. для студентів економ. спеціальностей / Національний банк України, Львівський банківський ін-т. – К.: [б. в.]; Львів: [б. в.], 2000. – 165 с.: іл.
3. Кременчук // Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – С. 401-404..
4. **Литвиненко А., Лушакова А.** Кременчук финансовый. – Кременчук: Вид-во «Кременчук», 1999. – 186 с.: ил.
5. Електронний ресурс «Караїми на Полтавщині». – <https://www.facebook.com/share/p/1F9RmcQuTh/>
6. Електронний ресурс «Історія Кременчуцької міської публічної бібліотеки». – <https://cbsbook.com.ua/istorija.html>
7. **Ніколайчик Ф.** Город Кременчук: исторический очерк. – СПб.: Типогр. М. Стасюлевича, 1891. – 217 с.

Зміст

Передмова.....	3
1550 р. Михайло Литвин. Про звичаї татар, литовців і московитян.....	5
1594 р. Еріх Лясота зі Стеблова. Щоденник.....	14
1635 р. Гійом Левассер де Боплан. Опис України.....	20
1657 та 1666 рр. Елвія Челебі. Книга подорожей.....	26
1770 р. Густав Ернест фон-Штрандман. Записки	31
1774 р. Й. А. Гільденштедт. Подорож Елисаветградською провінцією	37
1781 р. Василь Зуєв. Мандрівні записки	44
1783 р. Микола Озерецковський. Мандрівка по росії.....	56
1786 р. Жильбер Ромм. Подорож до Криму.....	58
1787 р. Франсіско де Міранда. Щоденник	64
1780-ті рр. Барон фон Кампенгаузен. Записки	73
1838 р. Йоганн Георг Коль. Подорожі	79
1861 р. Переходовець (Олександр Кониський). Вісті з Кременчуга: подорожні записки	87

Науково-популярне видання

**Кременчук
у мандрівних записках XVI – XIX століть**

Ейсмонт Володимир Борисович
(упорядкування, коментарі, переклад)

Науковий редактор – **О. Б. Супруненко**
Коректура та верстка – авторські.
Фото в ілюстраціях з відкритих джерел та К. Пушкарської

Підписано до друку 19.09.2025 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітури: Arsenal, Georgia, Verdana. Наклад 120 прим.
Зам. № 25-41

Видавництво ТОВ "Майдан".
61002, м. Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30.

E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Kremenchuk in Travellers' Accounts of the 16th–19th Centuries /
Completion, comments, translation from Russian and German by Volodymyr
Eismont.

Kremenchuk, Kharkiv: "Maidan" LLC, 2025. - 96 p.: ill.

This volume presents a corpus of excerpts from the travel accounts of explorers and travelers of the 16th–19th centuries that contain references to Kremenchuk. The collection includes texts by Mykhailo Lytvyn, Erich Lassota, Guillaume Le Vasseur de Beauplan, Evliya Çelebi, Gustav von Strandmann, Johann Anton Güldenstädt, Vasily Zuev, Mykola Ozeretskovsky, Gilbert Romme, Francisco de Miranda, Leon von Campenhausen, Johann Georg Kohl, and Oleksandr Konysky.

The sources are accompanied by historical and critical commentary, providing contextualization of the period and clarifying specific features of the descriptions.

The edition is intended for scholars of local history of Kremenchuk and the Poltava region, university students, regional ethnographers, as well as a wider readership interested in historical studies.